

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav germánských studií

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Lucie Gajdošová

**Ontwikkeling van zinsbouw in het werk van Jan
Wolkers**

Vývoj větné staby v díle Jana Wolkerse

**The development of the sentence structure in the
work of Jan Wolkers**

Praha 2012

Vedoucí práce: prof. Dr. hab. Jan Pekelder

PODĚKOVÁNÍ

Ráda bych poděkovala především mému vedoucímu práce, prof.dr. hab. Janu Pekelderovi, za inspiraci, všechnu pomoc a rady při psaní této bakalářské práce.

DANKWOORD

Ik wil vooral prof. dr. hab. Jan Pekelder bedanken voor inspiratie, alle hulp en adviezen bij het schrijven van deze bachelor scriptie.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval/a samostatně, že jsem řádně citoval/a všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

Hierbij verklaar ik, dat ik mijn afstudeerscriptie zelf geschreven heb, dat alle bronnen en literatuur correct en volledig geciteerd zijn, en dat deze scriptie niet eerder gebruikt is om dezelfde of een andere titel te verkrijgen.

V Praze dne 26.7.2012

In Praag 26 juli 2012

.....

Lucie Gajdošová

Abstrakt

Řešitelka se ve této práci zabývá rozdíly mezi dvěma verzemi románu *Kort Amerikaans* nizozemského spisovatele Jana Wolkerse. Dílo analyzuje především z jazykovědného hlediska, přičemž se soustředí zejména na rozdíly, které vznikly po stránce syntaktické, sémantické a pragmatické. Tyto rozdíly popisuje jak z kvantitativního, tak z kvalitativního hlediska, a to na příkladu srovnání prvních kapitol obou variant románu. V závěru práce se krátce zabývá konceptuální stránkou díla a jeho motivickou strukturou.

Cílem práce je jak analyzovat jazykové rozdíly v obou variantách, tak i prozkoumat důvody, které vedly k přepracování románu *Kort Amerikaans*, a na základě zjištěných rozdílů popsat změnu autorova jazyka v průběhu sedmnácti let, které tyto dvě verze dělí.

Klíčová slova

Jan Wolkers, Kort Amerikaans, syntax, semantika, pragmatika

Abstract

The researcher deals with the differences between the two versions of the novel *Kort Amerikaans* written by the Dutch writer Jan Wolkers. The analysis is conducted primarily from the linguistic perspective whereas in particular focusing on the differences that have arisen in terms of syntax, semantics and pragmatics. These differences are described from both the quantitative and the qualitative perspective based on the comparison of the first chapter of the novel in both versions. In the conclusion, the conceptual aspect of the work and its motivic structure are briefly discussed.

The aim is to analyse the linguistic differences in both versions, as well as to examine the reasons leading to the revision of the novel and also, based on the results, to describe the change of author's language in seventeen years that between the two versions.

Keywords

Jan Wolkers, Kort Amerikaans, syntax, semantics, pragmatics

Abstract

Onderzoekster houdt zich in deze scriptie bezig met de verschillen tussen twee versies van roman *Kort Amerikaans* door Nederlandse schrijver Jan Wolkers. Ze analyseert het werk vooral taalwetenschappelijk waarbij ze op de syntactisch, semantisch en pragmatisch verschillen concentreert. Deze verschillen beschrijft ze zowel kwantitatief als kwalitatief op het voorbeeld van hoofdstuk 1 van beide versies van de roman. Aan het eind houdt ze zich bezig met het conceptuele niveau en de structuur van de motieven.

Het doel van de scriptie is zowel analyse van de taalverschillen als de redenen waarom schrijver de roman *Kort Amerikaans* herschreef. Op basis van zijn bevindingen beschrijft ze de ontwikkeling van de zinsbouw, die schrijver in zeventien doormaakte.

Sleutelwoorden

Jan Wolkers, Kort Amerikaans, syntaxis, semantiek, pragmatiek

1 ALGEMENE INLEIDING

1.1 Object van onderzoek

Jan Wolkers schreef in 1962 zijn eerste roman *Kort Amerikaans*. De roman begint met een zin: „Hartstikke naakt, alleen zo’n dingetje hier.“¹

In 1979 verscheen een nieuwe versie van dit boek. Maar de eerste zin is: „Hartstikke naakt, alleen zo’n dingetje hier, zei Peter en klopte genotzuchtig op zijn kruis.“²

In deze scriptie houd ik me bezig met een verschil tussen deze twee versies van het boven genoemde boek.

1.2 Jan Wolkers

Jan Hendrik Wolkers is een van de belangrijkste Nederlandse schrijvers en beeldkunstenaars. Hij was op 26 oktober 1925 in Oegstgeest geboren. We baseren ons hier op Van Bork & Verkruijsse (1985). De familie Wolkers was sterk gelovig, ze behoorde tot de gereformeerde protestantse kerk. Vader speelde een dominante rol in de familie en het werk van Jan Wolkers is door deze situatie beïnvloed. Jan was de derde zoon in een familie van dertien leden. Zijn ouders hadden een kruidenwinkel en toen Jan slechte rapporten op school kreeg, moest hij in de winkel werken. Later volgde hij schilderlessen aan de Leidse Schilderacademie *Ars Aemula Naturea*. Het was tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zoals voor de andere jonge mannen was voor Wolkers de arbeidsdienst in Duitsland verplicht. De arbeidsdienst was gevaarlijk en de Nederlanders wilden de Duitsers niet ondersteunen. Dus dook hij in de stad onder en probeerde geld te verdienen met het schilderen van lampenkappen. Na de oorlog studeerde hij in den Haag aan de Haagse Academie voor Beeldende Kunst. Zijn specialisatie was beeldhouwkunst. Daarna studeerde hij aan de Rijksacademie in Amsterdam. Hij was zo getalenteerd en succesvol dat de Franse regering hem uitnodigde om in Zadkine’s atelier te werken.

---

1 WOLKERS, Jan. *Kort Amerikaans*. achtste druk. Amsterdam: Meulenhoff, 1963, p. 5. Meulenhoff editie.

2 WOLKERS, Jan. *Kort Amerikaans*. veertigste druk. Amsterdam: Meulenhoff, 1979, p. 7. Meulenhoff editie.

Hij protesteerde tegen het kapitalisme en kolonialisme van Nederland. Wolkers sympathiseerde dus openlijk met het communisme. In de jaren tachtig verhuisde hij naar Texel om daar vrij en rustig te kunnen werken.³

Zijn eerste verhaalbundel *Serpentina 's petticoat* schreef Jan Wolkers in 1961. Dit boek verscheen na de publicatie van enkele van de verhalen in het tijdschrift *Podium*. In 1962 schreef hij de eerste versie van *Kort Amerikaans*. Het succes was enorm en Wolkers werd een beroemd schrijver. Later kwamen er nog de verhaalbundel *Gesponnen suiker* en de roman *Een Roos van vlees* (beide 1963), die in het Tsjechisch vertaald werden. In 1965 verscheen *Terug naar Oegstgeest*, een autobiografische roman, die over zijn persoonlijke problemen met zijn orthodoxe calvinistische vader gaat. Daarna schreef hij zijn andere beroemde romans zoals *Turks fruit* (1969), *De perzik van onsterfelijkheid* (1980) en *Brandende liefde* (1981) die verfilmd werd door Ate de Jong.

Belangrijke thema's, die men in het werk van Jan Wolkers kan ontdekken, zijn bijvoorbeeld de dood, eenzaamheid, seksualiteit, vrijheid, relatie tussen de ouders en de kinderen of godsdienst.

Zijn de latere romans van Wolkers steeds minder autobiografisch. Als voorbeeld geeft Van Borg *De perzik van onsterfelijkheid*, die in 1980 verscheen. Hij zegt:

Blijkbaar maakt Wolkers zich in later werk meer en meer los van zijn eigen verleden om zich sterker op een politieke en algemeen-menselijke problematiek te richten.

Deze opmerking is interessant, omdat Wolkers één jaar eerder zijn roman *Kort Amerikaans* herschreef die eigenlijk heel autobiografisch is.

In de jaren negentig concentreerde Wolkers zich voornamelijk op de beeldhouwkunst. Wolkers noemde zich „Beeldhouwer, schilder, schrijver, in die volgorde“⁴. Dat is volgens mij een goede verklaring voor zijn zwakke literaire activiteit in de latere jaren van zijn leven. Wolkers maakte toen een van zijn beroemdste beeldhouwwerken, het Auschwitz-monument, dat in het Wertheimpark in Amsterdam staat.

---

3 BORK, G.J. van en P.J. VERKUIJSSE. *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* [online]. Weesp: De Haan, 1985 [cit.2012-05-29]. Beschikbaar op: http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1474.php

4 Jan Wolkers (1925-2007). [online]. p. 1, 26 oktober 2007 [cit. 2012-05-29]. Beschikbaar op: <http://www.kb.nl/dossiers/wolkers/index.html>.

1.3 *Kort Amerikaans*

Kort Amerikaans (Wolkers, 1961) speelt zich in de tijd van de Tweede Wereldoorlog af. De hoofdpersoon in dit verhaal is een jongen Erik van Poelgeest, die in Leiden onderduikt om de arbeidsdienst te ontlopen. Hij wil kunstenaar worden, maar zijn ouders zijn sterk calvinistisch.

Op een dag loopt Erik met zijn vriend Peter in de Breestraat in het centrum van Leiden. Ze hebben een gewone conversatie over de reclame die aan de bioscoopmuur hangt en ze gaan naar het postkantoor om een paar postzegels te kopen. Als Eric het postkantoor ingaat, wordt Peter onmiddellijk door de Duitsers opgepakt. Op weg naar zijn kamertje loopt Erik langs de schilderacademie. Hij gaat naar binnen en ontmoet daar Van Grouw. Hij is de enige docent van de hele academie die daar blijft. Hij laat Erik op de schilderacademie toe.

De eerste keer als Erik in de academie komt om te werken ontdekt hij een stilleven van iemand, die De Spin heet. In dit stilleven staat een schedel met een paarsbruine vlek op de linkerslaap. Erik vindt dat vreemd, omdat hij ook een vlek op zijn linkerslaap heeft, eigenlijk is dat een groot litteken. Dit litteken is een soort handicap van Erik. Het ziet er vreemd uit.

Elke dag beschildert Erik de lampenkappen in het atelier van jonkheer D'Ailleurs, wat hij erg vervelend vindt, maar dat is zijn enige kans om geld te verdienen. Bij jonkheer d'Ailleurs werkt ook een joods meisje Elly. Ze is bij d'Ailleurs ondergedoken en ze moet met hem slapen. Ze heeft ook een seksuele relatie met Erik. Als Erik in het atelier is, vingert hij haar. Hij belooft haar dat ze straks samen naar bed zullen gaan.

Op de zolder van de academie vindt Erik een tors van een Griekse godin. Erik beschouwt de tors als een liefdesmiddel. Hij denkt dat de tors de enige vrouw is die zijn litteken niet walgelijk vindt.

Hij ontmoet vervolgens De Spin, een vijfenveertigjarige leerling van de academie. Hij is nog vrijgezel, zonder vriendin en hij moet af en toe voor zijn dove moeder zorgen. Hij is geïnteresseerd in het kleurenspeel en hij heeft zijn eigen theorie over de kleuren en de zwaartekracht. Later ontdekt hij, dat De Spin lid van de NSB is, net als Van Grouw, maar hij blijft in de academie wonen.

Hoewel Erik uit een calvinistisch milieu komt, heeft hij een rooms-katholiek vriendinnetje, Ans. Ze komt op een avond naar Eriks kamer om met hem te praten. Ze wil

hem niet boos maken en dus slaapt ze met hem. Daarna voelt Ans grote spijt en ze vertelt alles aan haar pastoor. Voor Erik was dat de druppel die de emmer deed overlopen.

De moeder van Erik komt elke dag met een pannetje eten uit Oegstgeest naar Leiden. Op een dag komt ze als gewoon, maar ze zegt, dat Eriks broer Frans difterie heeft. Hij ligt nu in het ziekenhuis. Na het bezoek van Erik, overlijdt hij.

In de laatste dagen van de oorlog moet Van Grouw ergens onderduiken. Hij vraagt Erik om een brief aan De Spin te geven. Erik komt naar de kamer van De Spin, maar De Spin leeft niet meer. Hij heeft zelfmoord gepleegd door ophanging. Erik blijft alleen in de academie en hij is nu de beheerder van het hele huis. Hij vraagt Elly om bij hem te gaan wonen, want hij heeft genoeg eten en ook kan hij haar niet meer komen bezoeken na die gebeurtenis met jonkheer d'Ailleurs. Elly komt dus met hem in de academie wonen, maar dan ontdekt ze, dat Erik zich met de tors bevredigt. Ze breekt de tors en ze schreeuwt dat Erik een vlek op zijn hoofd heeft. Volgens Elly is Erik bang voor de levende mensen, daarom heeft hij regelmatig seks met een levenloos ding. Erik vermoordt Elly door haar keel dicht te knijpen.

Op de Bevrijdingsdag komen de geallieerden naar de academie om NSB'ers te zoeken. Ze denken dat Erik een van de fascisten is en ze schieten hem dood.

1.4 Kort Amerikaans herschreven

In het jaar 1979 verscheen de veertigste druk van *Kort Amerikaans*, maar het was een ander boek geworden. Het verhaal was door de schrijver herzien. Van de eerste tot de laatste zin was het verschillend.

Het gebeurt niet zo vaak dat schrijvers hun beroemdste roman herzien, na zo'n lange tijd. Ik vraag me af waarom iemand dat doet. Wat gebeurt er met het verhaal? Gaat het verhaal in de herschreven versie ook over hetzelfde? Probeerde de auteur alleen maar mooiere woorden te gebruiken of probeerde hij een ander boek te schrijven? Waarom schreef hij niet gewoon een nieuw boek? Wilde hij het verhaal op een betere manier vertellen? Schaamde hij zich voor zijn boek? Wilde hij er iets aan toevoegen? Dit vind ik een interessante vraag voor mijn verder onderzoek.

Mijn eerste hypothese was dat Wolkers *Kort Amerikaans* heeft herschreven, omdat hij niet tevreden was met het boek. Dat is een eenvoudige theorie, gebaseerd op fundamentele logica. Maar waarom is hij niet tevreden met zo'n beroemd en veel verkocht boek? In het jaar 1979 verscheen de veertigste druk en dat is zeker geen reden om het boek te herzien.

Het antwoord geeft De Winter in de *Haagse Post* (1979). In dit interview staat een passage die verklaart waarom het boek herschreven werd. Wolkers vertelt dat het filmscenario de reden was om de roman te herzien.

Kijk, het is zo geweest, zegt Jan Wolkers. Korte tijd nadat ik *Kort Amerikaans* geschreven had, had ik er zelf allerlei kritiek op. Al gauw dacht ik: dit had ik beter gekund. Ik heb wel's schertsend in een interview gezegd: die Erik van Poelgeest hadden ze voor mij ook op de eerste pagina dood mogen schieten. Dat was natuurlijk een beetje een boutade, maar daaraan kan je zien dat ik altijd bezwaren tegen bepaalde dingen heb gehad, ook al heeft het boek toch een kracht die daar doorheen gaat. Maar ik heb er altijd al wat aan willen doen en die film was dus een aanleiding om er weer in te duiken. Wat ik als eerste scenario onder ogen kreeg, was eigenlijk, op kleine dingen na, een kopie van het boek. Dus het klamme zweet brak mij uit, want dat kàn gewoon niet. Guido Pieters, de regisseur, had zich heel braaf aan het verhaal gehouden en dat komt natuurlijk omdat het verhaal zelf erg filmisch is. Maar er zaten zulke onzinnige scènes in en fouten in de dialoog en verkeerde informatie- allemaal dingen, hoor, die ook in het boek zaten, maar die ik er als filmer meteen uit zou halen. Ik heb dat scenario dus op een beetje ironische manier belachelijk gemaakt en toen zeiden zijn assistenten: ja, Jan, maar dit scenario is een hommage aan je boek. En ik zei: daar heb ik juist kritiek op. Ik maak ook jullie scenario niet belachelijk- ik maak mijn eigen boek belachelijk. We hebben helemaal geen hommage aan mijn boek nodig, Wat we nodig hebben is, is een goeie film en dat is omzetting van het verhaal, het literaire verhaal, in filmbeelden. Da's iets heel anders. Ik dacht: als dit zo verfilmd en zo uitgesproken wordt, dan loop ik gillend de bioscoop uit of ik zak brandend door de bank. Van schaamte. Nou, toen ben ik dus het boek gaan herschrijven. Nu of nooit, dacht ik.⁵

Dat is dus de eigen verklaring van Jan Wolkers. Uit dit citaat blijkt volgens mij dat Wolkers als kunstenaar heel precies was. Hij schreef het hele boek liever dan zichzelf te schamen. In het artikel spreekt hij verder over de verbouwing van de roman. Daarover ga ik verder schrijven in de andere hoofdstukken van mijn werkstuk.

Dan blijf nog de vraag wat er met taal gebeurt. De Winter (1979) schrijft:

(...) dat de schrijver een ingrijpende verbouwing heeft uitgevoerd. De stijl is sterk verbeterd. Lange, ingewikkelde zinnen zijn onderbroken, hier en daar is plechtstatig woordgebruik verdwenen en

---

⁵ WINTER, Theun de. *Het oorlogsverleden van Jan Wolkers: Kort Amerikaans 1944*. Haagse Post. 1979, nr. 40, p. 42.

al de literaire beelden zijn geschrapt of veranderd. De dialogen klinken natuurlijker door hun bondigheid en zijn effectiever. Geestiger bovendien.⁶

Dat vind ik zeker een goede beschrijving van de literaire stijl, maar over de taal zegt het weinig. Er is geen sprake van een taalkundige analyse van de herschreven versie van *Kort Amerikaans*.

1.5 Onderzoeksvragen voor een taalkundig onderzoek

Dit alles heeft mij geïnspireerd om mijn scriptie te schrijven. Ik heb onderhavig thema gekozen, omdat ik de spanning tussen taal en literaire kunst enorm boeiend vind. De manier waarop de schrijver de taal gebruikt is volgens mij essentieel voor de artistieke indruk die men van de roman krijgt. Als de taal verandert, wordt die indruk ook anders.

Ik heb mijn aandacht vooral op de taalverschillen gericht. Ik heb de roman syntactisch, semantisch en pragmatisch geanalyseerd. Hoewel ik me op taal heb geconcentreerd, heb ik ook het conceptuele niveau beschreven en daarmee zijn we terug bij de letterkunde. In kunstzinnige teksten kan men deze twee aspecten nooit van elkaar scheiden.

Aan het begin van mijn werk heb ik een paar hypothesen geformuleerd. Op basis daarvan bouw ik mijn onderzoek op. Aan het eind van deze scriptie worden ze bevestigd of verworpen.

De hypothesen zijn:

- a) De herschreven versie bestaat uit meer hoofdstukken dan de eerste versie.
- b) De herschreven versie bestaat uit meer zinnen dan de eerste versie.
- c) Wolkers gebruikt vooral korte zinnen in de tweede versie.
- d) De lange samengestelde zinnen zijn in de herschreven versie gesplitst.
- e) De zinnen werden gesplitst om het tempo te versneller.
- f) De herschreven versie bevat nieuwe hoofdstukken.
- g) De herschreven versie is langer omdat Wolkers de nieuwe informatie toevoegde.

---

⁶ WINTER, Theun de. *Het oorlogsverleden van Jan Wolkers: Kort Amerikaans 1944*. Haagse Post. 1979, nr. 40, p. 47.

1.6 De methode van onderzoek

Als methode heb ik de contrastieve analyse gekozen. De contrastieve methode is voornamelijk geconcentreerd op de verschillen tussen twee talen. In dit geval vergelijk ik niet twee talen, maar twee varianten van één taal.

In mijn analyse heb ik de volgende werkwijze gehanteerd. Ten eerste heb ik beide versies van *Kort Amerikaans* gelezen waarbij ik kwalitatieve en kwantitatieve verschillen heb opgemerkt. Ten tweede heb ik geprobeerd zo veel mogelijk informatie over het boek te vinden. Ten derde heb ik een kwantitatieve analyse van beide versies van het boek gemaakt. Daardoor heb ik precieze informatie over het aantal zinnen gekregen. Dit zegt veel over de verschillen in bouw van het herziende boek. Daarna heb ik een kwalitatieve analyse gemaakt. De eerste druk van *Kort Amerikaans* bestaat uit 5147 zinnen, de herschreven versie bestaat uit 4480 zinnen en het was niet mogelijk om alles te beschrijven. In plaats van een algemeen overzicht van deze problematiek, heb ik ervoor gekozen om één hoofdstuk van beide boeken zorgvuldig te vergelijken. Van alle hoofdstukken geef ik de voorkeur aan hoofdstuk een.

In dit hoofdstuk heb ik de equivalente zinnen geprobeerd te vinden. Met equivalente zinnen bedoel ik één zin (of meer) uit herschreven versie, die bij één zin (of meer) uit de eerste versie kunnen worden rangschikken, op basis van de boodschap. Deze zinnen heb ik vervolgens syntactisch, morfologisch, semantisch en pragmatisch geanalyseerd. Tevens heb ik geprobeerd categorieën voor deze equivalenties te vormen.

Aan het eind presenteer ik een samenvatting en enkele conclusies.

2 ANALYSE VAN HET CORPUS

2.1 Algemene analyse

Elke taalonderzoek vraagt ten eerste de algemene analyse van het onderzoeksobject. Het eerste vereiste van de correcte analyse is om de vergelijkbaar objecten te hebben. Mijn objecten van het onderzoek zijn de twee boeken uit verschillende uitgeverijen (Meulenhoff en de Volkskrant). Deze twee objecten moeten dezelfde eigenschappen hebben, anders zijn de uitslagen van de analyse niet valide of relevant. Dit wordt in het Latijn “*ceteris paribus*” genoemd. Dat is een veronderstelling, die betekent dat de overige omstandigheden gelijk bleven.

De overige omstandigheden zijn in dit geval namelijk de typografische eigenschappen van beide teksten. Met typografische eigenschappen bedoel ik het formaat van de pagina’s, het lettertype, de inspringingen en de afstand tussen de regels. Het formaat van de pagina’s is in beide versies A5. Het lettertype is in beide versies met de voetstukken, letters zijn 3 mm hoog en 3 mm breed. De inspringingen en de afstand tussen de regels zijn ook gelijk. De wetenschappelijke veronderstelling “*ceteris paribus*” is dus voldoende en ik kan met het analyseren beginnen.

De eerste deel van de analyse is het tellen van hoofdstukken en pagina’s. De resultaten van de eerste fase van de kwantitatieve analyse staan in tabel 1 en in grafiek 1.

Het eerste kwantitatieve verschil is het aantal hoofdstukken. De eerste versie bestaat uit negentien hoofdstukken. De herschreven druk bestaat uit eenentwintig hoofdstukken. Er is nog maar de vraag of deze twee hoofdstukken bevatten waarlijk de nieuwe informatie. Een andere mogelijkheid is, dat in deze hoofdstukken niets nieuws bestaat, en de vorige hoofdstukken alleen gesplitst zijn.

Dit verschil zou ook betekenen dat het aantal pagina’s neemt. Deze bewering is niet waar. Dat kunnen we duidelijk in tabel 1 zien. Deze tabel houdt het aantal zinnen per hoofdstuk in.

Er bestaan drie differente tendenties, die het aantal pagina’s betreffen. Ten eerste neemt het aantal pagina’s in zes hoofdstukken toe. Dat zijn hoofdstukken 9, 13, 15, 19, en twee toegevoegde hoofdstukken 20 en 21. In totaal worden er in die hoofdstukken vijftien

pagina's toegevoegd, maar meestal staan er een zin of twee meer dan in de eerste versie. Tien pagina's bevatten hoofdstukken 20 en 21.

Hoofdstuk	Kort Amerikaans 1962	Kort Amerikaans 1979	Verschil
1	7	7	0
2	5	5	0
3	7	6	-1
4	6	6	0
5	4	4	0
6	13	13	0
7	12	11	-1
8	18	16	-2
9	9	10	1
10	10	7	-3
11	15	11	-4
12	8	5	-3
13	9	10	1
14	11	11	0
15	8	9	1
16	15	11	-4
17	6	5	-1
18	14	6	-8
19	4	6	2
20	0	7	7
21	0	3	3
Totaal	181	169	-12

Tabel – Aantal bladzijdes per hoofdstuk in eerste en herschreven versie van *Kort Amerikaans*

Ten tweede vermindert het aantal pagina's in hoofdstukken 3, 7, 8, 10, 11, 12, 16, 17 en 18. In deze negen hoofdstukken bestaan in de herschreven versie in totaal zevenentwintig bladzijdes minder dan in de eerste versie van het boek. Het grootste verschil vinden we in hoofdstuk 18. Dit hoofdstuk bevat in de herschreven versie acht zinnen minder dan in de eerste versie. Ten derde bestaan er zes hoofdstukken zonder verschillend aantal pagina's. Dat zijn hoofdstukken 1, 2, 4, 5, 6, 14. Hierbij wil ik nog melden dat het gelijke aantal zinnen niets betekent. Hetzelfde geldt voor de inhoud. Dat wil ik verder bespreken.

De herschreven druk bevat in totaal eenhonderd negenenzestig bladzijdes. Dat is twaalf pagina's minder dan de eerste versie, die uit eenhonderd eenentachtig bladzijdes bestaat. Dit resultaat kan betekenen, dat de herschreven versie korter is dan de eerste versie. Maar het zegt niets over het aantal zinnen. Het is mogelijk dat er meer zinnen staan, hoewel het aantal pagina's groter is.

Grafiek 1

Om deze bewering te waarmerken, heb ik alle zinnen in alle hoofdstukken geteld. De resultaten heb ik in tabel 2 en in grafiek 2 ingeschreven. Tabel 2 houdt het aantal zinnen en het aantal pagina's per hoofdstuk in. Deze tabel geeft ons het algemene overzicht van de kwantitatieve eigenschappen die het onderzoeksobject op het zinsniveau heeft.

In totaal bestaat de herschreven versie van *Kort Amerikaans* uit vierduizend vierhonderd tachtig zinnen. Het verschil tussen de eerste en de herschreven versie is dan zeshonderd zevenenzestig zinnen. In totaal bevat herschreven versie dertien procent minder zinnen.

Grafiek 2

Minder pagina's per hoofdstuk betekent altijd minder zinnen per hoofdstuk. Ter illustratie vermeld ik hoofdstuk 18. In dit hoofdstuk van de herschreven versie staan driehonderd drieëndertig zinnen minder dan in de eerste versie, wat volgens mij een hoofdzakelijk verschil is. Het is nog maar de vraag of de zinnen ook in de volgende drie hoofdstukken bestaan. De hoofdstukken kunnen alleen gesplitst worden.

Aan de andere kant betekenen meer pagina's per hoofdstuk niet altijd meer zinnen per hoofdstuk. Het voorbeeld hiervan is hoofdstuk nummer 15. Dit hoofdstuk in de herschreven versie bestaat uit negen bladzijden. In de eerste versie van *Kort Amerikaans* bevat hoofdstuk 15 acht bladzijden. In totaal bevat de herschreven versie eenentwintig zinnen minder dan de eerste versie.

Wat ik persoonlijk heel interessant vind in tabel 2, is de divergentie tussen de zinnen in de hoofdstukken zonder pagina's verschil. In drie gevallen groeit het aantal zinnen in deze hoofdstukken. Het gaat om de hoofdstukken 1, 2, 4. Hoofdstuk 1 heeft interessante verhoudingen tussen de zinnen in beide versies. Er staat hetzelfde aantal pagina's, maar 29% meer zinnen. In drie gevallen is het aantal zinnen kleiner dan in de eerste druk. Dat zijn chapters 5, 6, 14. Namelijk in nummer 14 staan zesentwintig zinnen minder.

Hoofdstuk	Kort Amerikaans 1962	Kort Amerikaans 1979	Verschil	Verschil %				
	Zinnen	Pagina's		Zinnen	Pagina's	Zinnen	Pagina's	Zinnen
1	144	7	186	7	42	0	29,2	0
2	123	5	125	5	2	0	1,6	0
3	132	7	128	6	-4	-1	-3,0	-14,3
4	143	6	145	6	2	0	1,4	0
5	83	4	80	4	-3	0	-3,6	0
6	398	13	386	13	-12	0	-3,0	0
7	378	12	291	11	-87	-1	-23,0	-8,3
8	521	18	469	16	-52	-2	-10,0	-11,1
9	294	9	299	10	5	1	1,7	11,1
10	248	10	182	7	-66	-3	-26,6	-30,0
11	421	15	297	11	-124	-4	-29,5	-26,7
12	200	8	125	5	-75	-3	-37,5	-37,5
13	248	9	258	10	10	1	4,0	11,1
14	348	11	322	11	-26	0	-7,5	0
15	237	8	216	9	-21	1	-8,9	12,5
16	454	15	306	11	-148	-4	-32,6	-26,7
17	187	6	132	5	-55	-1	-29,4	-16,7
18	449	14	116	6	-333	-8	-74,2	-57,1
19	139	4	147	6	8	2	5,8	50,0
20	0	0	196	7	196	7	100	100
21	0	0	74	3	74	3	100	100
Totaal	5147	181	4480	169	-667	-12	-13%	-6,6%

Tabel – Kwantitatieve verschijnsels van de eerste en herschreven versie van *Kort Amerikaans*

De conclusie is dat de herschreven versie van *Kort Amerikaans* korter dan de eerste versie is. De herschreven versie bestaat ook uit minder zinnen. Dat verwerpt mijn hypothesen, dat de herschreven versie uit meer hoofdstukken bestaat en dat de herschreven versie uit meer zinnen bestaat.

2.2 Inhoudelijke verschillen

Na de algemene kwalitatieve analyse wil ik nog iets over de inhoudelijke verschillen tussen die twee versies schrijven. Er bestaan twee “nieuwe” hoofdstukken. De vraag is of er ook andere inhoud is.

De fabel is in beide versies analogisch. De literaire verschijnsels zijn ook gelijk. De thematische structuur en de structuur van motieven blijft ook dezelfde. De concrete motieven zoals het litteken of de abstracte motieven zoals het calvinisme blijven in het verhaal, maar alle motieven verschijnen vroeger. Dat ga ik verder bespreken in het onderdeel van het conceptuele niveau.

Een heel opmerkelijke verandering is dat de naam van de hoofdpersoon, Erik, in de herziende versie met “c” wordt geschreven. Erik wordt Eric. Het is heel bijzonder, dat de schrijver zijn hoofdpersoon een andere naam geeft. Behalve dat is dit een kwestie van spelling. De reden is onduidelijk. Ik heb geprobeerd om de informatie erover te vinden. Na een recherche in literatuur heb ik geen relevante verklaring gevonden. Zonder werkbare informatie kan ik alleen veronderstellen. Ik heb persoonlijk een theorie, dat Wolkers in de herziende druk de andere spelling gebruikt, omdat hij francofiel was. Eric met c klinkt meer Frans dan Erik met k. Helaas heb ik geen bewijzen om mijn theorie te bevestigen. Daarom ga ik dat niet verder bespreken.

De inhoudelijke verschillen verklaart het schema in tabel 3. In de eerste kolom staat de inhoud van de laatste drie hoofdstukken van eerste versie, in de tweede kolom zijn de inhoudelijk equivalente hoofdstukken uit de herschreven versie.

Kort Amerikaans 1962	Kort Amerikaans 1979
17 – Eric bezoekt Elly bij d’Ailleurs	17- Eric bezoekt Elly bij d’Ailleurs
	18 – Eric schrijft een brief naar huis, hij gaat naar de stad toe en dan naar het kerkhof om de graaf van zijn broer zien
18 – Erik zit alleen in de academie, de aankomst van Elly, de nacht in de zolderkamer, Eric vermoord Elly	19 – Eric zit alleen in de academie, de aankomst van Elly 20 – de nacht in de zolderkamer, Eric vermoord Elly
19 – Na de dood van Elly, tot de dood van Erik	21 – Na de dood van Elly, tot de dood van Eric

Tabel - Inhoudelijk equivalente hoofdstukken

In deze tabel zien we duidelijk dat Wolkers vijf hoofdstukken in plaats van drie heeft geschreven. Na hoofdstuk 17, dat in beide versies over hetzelfde gaat, komt hoofdstuk 18 in de herschreven versie. In dit hoofdstuk schrijft Erik een brief naar zijn ouders en dan gaat hij naar het kerkhof om de graaf van zijn broer te bezoeken. Dit hoofdstuk verwijst naar hoofdstuk 1. Belangrijk is dat hoofdstuk 18 geen equivalentie in de eerste versie heeft. Het betekent dat hoofdstuk 18 toegevoegd was.

De inhoud van hoofdstuk 18 uit de eerste versie wordt in de herziende druk in twee hoofdstukken gesplitst. Dat is volgens mij de kwestie van spanning, omdat dit hoofdstuk sleutelgebeurtenissen bevat.

Hieruit volgt dat de informatie die in tabel 1 en ook in tabel 2 staat is niet in het geval van hoofdstukken 18 en 19 functioneel. Het zou het best zijn om het aantal zinnen van hoofdstuk 18 in de eerste versie te vergelijken met het aantal zinnen in hoofdstukken 19 en 20. De vergelijking staat in tabel 4.

	Kort Amerikaans 1962	Kort Amerikaans 1979	Vershil	Vershil %
Hoofdstuk	Zinnen	Zinnen	Zinnen	Zinnen
18	449	343 (147 + 196)	106	-23,6%

Tabel

Uit de resultaten blijkt dat er steeds een opmerkelijk verschil bestaat. Deze gegevens kunnen worden geïnterpreteerd op een manier dat dat ongeveer een van vier zinnen weggelaten werd. De tendentie van schrijver om het verhaal te verkorten is door deze data nog een keer bevestigd.

Na deze algemene analyse kan ik zeker zeggen, dat er fundamenteel kwantitatief en inhoudelijk verschil tussen deze twee versies bestaat. Dat is gewoon niet voldoende om een diepgaand taalonderzoek te doen.

Met uitzondering van hoofdstuk 18 zijn de verschillen in aantal zinnen, die ik in tabel 2 beschrijf, volgens mij ook de kenmerken van de complexe opbouw van het verhaal. De opbouw is in de herschreven versie vrij gecompliceerd. Schrijver werkt er beter met het temporitme en met het effect van spanning. Op basis van tabel 2 kan ik ook zeggen, dat Theun de Winter in *de Haagse Post* (1979) gelijk heeft. Wolkers heeft een ingrijpende verbouwing gedaan.⁷

⁷ WINTER, Theun de. *Het oorlogsverleden van Jan Wolkers: Kort Amerikaans 1944*. Haagse Post. 1979, nr. 40, p. 47.

3 HOOFDSTUK 1

3.1 Algemene analyse

Op grond van het voorgaande besluit ik dat het corpus beperkt moet worden. Het is natuurlijk onmogelijk om alle 5147 zinnen te analyseren. Na de vergelijking met de andere hoofdstukken heb ik voor mijn analyse hoofdstuk 1 gekozen. Het geeft me een goede kans om mijn hypothesen te bevestigen. In dit hoofdstuk bestaat een interessant verschil in aantal zinnen. Bovendien is het aantal bladzijdes een van de kortste in het boek. Dit stuk staat ook aan het begin van het boek en dat is ideaal voor een verder pragmatisch onderzoek.

De kwantitatieve verschijnsels van hoofdstuk 1 staan in tabel 4. Het verschil tussen de zinnen in beide versies is 29%. In vergelijking met de andere hoofdstukken is dat een van de hoogste percentuele relaties. Het is heel waarschijnlijk dat er toegevoegde zinnen net zo als herziende zinnen staan.

	Zinnen	Woorden	Gemiddelde
Kort Amerikaans 1962	144	2280	16
Kort Amerikaans 1979	186	2144	12
Vershil	+ 42	-136	-4
Percentueel verschil	+29 %	-6 %	-25%

Tabel - Kwantitatief verschil in hoofdstuk 1

Wat ik enorm interessant vind is het aantal woorden. Hoewel er in de eerste versie minder zinnen staan, is het aantal woorden groter dan in de herschreven versie. In totaal is het percentuele verschil -6%. Dit resultaat zou kunnen betekenen, dat de zinnen in de herschreven versie korter zijn.

Dit vermoeden wordt bevestigd dankzij het gemiddelde woorden in één zin. Volgens de gegevens in tabel 4 bevat een zin in herschreven versie in doorsnee vijftientig procent

minder woorden dan in de eerste versie. In bijlage 1 staan het schema van de zinnen met concreet aantal woorden bij. In dit schema zien we dat het aantal woorden per zin in de eerste versie van *Kort Amerikaans* tussen 4 en 57 woorden staat. In de herschreven versie staat dit aantal tussen 1 en 46 woorden. Uit deze resultaten blijkt dat de zinnen in de herschreven versie korter zijn.

3.2 Equivalenties

De resultaten, die in tabel 4 staan, zijn alleen wiskundig en heel theoretisch. Ze zeggen niets over de grammaticale verschijnsels van de zinnen. Om een ontwikkeling van zinsbouw te kunnen ontdekken, moeten we equivalente zinnen uit beide versies vergelijken. De lijst van alle equivalente zinnen staat in bijlage 2. Als ik vroeger geschreven heb, bedoel ik met equivalente zinnen één zin (of meer) uit herschreven versie, die bij één zin (of meer) uit eerste versie kunnen worden gerangschikt, op basis van boodschap. Om te laten zien wat ik bedoel, geef ik hier een paar voorbeelden ervan.

In de eerste versie in zin 60 staat:

Ze hebben er hier alleen eentje uit de bioscoop gehaald, antwoordde een man in een grijze stofjas.

In de herschreven versie in zin 78 staat:

Ze hebben er hier alleen een uit de bioscoop gehaald.

Dit voorbeeld is zeker duidelijk. In de eerste versie staat een samengestelde zin, die uit twee zinnen bestaat. In de herschreven versie wordt de tweede zin weggelaten. Hoewel de syntactische structuur van de zinnen verschillend is, blijft de boodschap dezelfde. Erik staat in het postkantoor en buiten worden mensen door de Duitse soldaten opgepakt. Erik vraagt een man of zijn vriend Peter ook opgepakt wordt. Dit is het antwoord van die man. Het verschil tussen deze twee zinnen is dan vooral syntactisch.

Een ander voorbeeld van equivalentie is nummer 47:

Met schrik dacht Erik ineens aan Peter die voor het postkantoor was blijven staan.

De equivalente zin uit herschreven versie is zin nummer 64:

Met schrik dacht Eric aan Peter die voor het postkantoor was blijven wachten.

Het verschil tussen deze twee zinnen ligt vooral in het verschil tussen de woorden *staan* en *wachten*. Deze twee werkwoorden hebben een andere mening, maar de uitdrukkingen *blijven staan* en *blijven wachten* uiten in dit geval hetzelfde.

Een ander voorbeeld is zin nummer 120 te vinden:

Ze worden erg veel verkocht.

In de herschreven versie staat zin nummer 152:

Er is erg veel vraag naar.

De zinsopbouw is verschillend. De semantiek is ook verschillend. Maar de functie van deze zinnen, de context en de boodschap zijn gelijk. De situatie in beide zinnen is dat Erik met Van Grouw praat. Hij spreekt over de lampenkappen, die hij bij d'Ailleurs schildert. Beide zinnen zeggen, dat de mensen veel lampenkappen kopen. Deze twee zinnen zijn dus op het eerste gezicht diverse.

Veel zinnen worden ook door Wolkers weggelaten. Alle deze zinnen heb ik in de lijst van equivalentie met een symbool $Z1=0$ gemerkt. Het betekent, dat er geen zin die equivalent tot deze zin is in de herschreven versie bestaat. Er worden zelfstandige zinnen weggelaten net zoals de hele passages. Ter illustratie vermeld ik zinnen nummer 63 – 67:

63. *Hebt u niemand zien wegrekken?*

64. *Ik keek toevallig naar buiten, om te zien hoe laat het was, vervolgde de man.*

65. *Ik zag geen sterveling op straat.*

66. *Nou, toen wist ik al hoe laat het was.*

67. *Hij grinnikte om zijn grapje en sprong van de stoel bij het raam.*

Dit is een stuk dialoog tussen Eric en een man in het postkantoor, die geen equivalentie in de herschreven versie heeft. In de nieuwe versie van *Kort Amerikaans* bestaat dat niet. Het is duidelijk dat de weggelaten zinnen allerlei differente kenmerken hebben. Deze kenmerken kunnen de redenen ontdekken waarom Wolkers de zinnen weggelaten heeft. Ik ga de kenmerken in de onderdelen van syntaxis, semantiek en pragmatiek verder bespreken.

Aan de andere kant kunnen we heleboel zinnen in de herschreven versie van *Kort Amerikaans* vinden, die geen “prototype” in de eerste versie hebben. Deze zinnen heb ik met symbool $0=Z2$ gemerkt. In de lijst van equivalenties kunnen we zien, dat er in totaal vierenviertig nieuwe zinnen staan. Zoals zien we in de bijlage, zijn de toegevoegde zinnen vooral complexe stukken van de dialogen.

3.3 Syntaxis

In dit stuk beschrijf ik de syntactische verschijnselen van hoofdstuk 1. De syntaxis wordt in de *Inleiding Algemene taalwetenschap* (1992) gekarakteriseerd:

De syntaxis (het Griekse woord voor bijeenplaatsing) bestudeerd hoe woorden met elkaar tot zinnen kunnen worden samengevoegd en welke structuren daarbij ontstaan.⁸

Uit dit citaat blijkt dat het object van syntaxis enorm breed is. Ik concentreer me vooral op het type van de zinnen, want één van mijn hypothesen is dat Wolkers in herschreven versie korte, enkelvoudige zinnen schreef. De andere hypothese is dat de lange samengestelde zinnen gesplitst worden. In dit onderdeel wil ik de hypothesen bevestigen of verworpen.

Na de analyse van alle zinnen in hoofdstuk 1 heb ik zes categorieën van syntactische equivalenties vastgesteld. Het overzicht van die categorieën staan in tabel 5.

Categorie	Aantal zinnen	Type equivalentie
$Z1=Z2$	12	De zin in de eerste en de herschreven versie is gelijk
$Z1 \neq Z2; Z1 \rightarrow Z2$	82	De syntaxis verandert, boodschap is gelijk
$Z1 \neq Z2.1.+Z2.2.;$ $Z1 \rightarrow Z2.1.+ Z2.2.$	21	De zin wordt gesplitst, boodschap is gelijk
$Z1.1.+Z1.2. \neq Z2;$ $Z1.1.+ Z1.2. \rightarrow Z2$	4	Twee zinnen worden samengevoegd, boodschap is gelijk

⁸ APPEL ..., René.. *Inleiding algemene taalwetenschap: [publ. van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam]*. Dordrecht: ICG Publications, 1992, s. 99. ISBN 9067655163.

Z1=0	21	In de herschreven versie bestaat geen equivalente zin
0=Z2	44	In de eerste versie bestaat geen equivalente zin

Tabel - Syntactische categorieën

Bij elke categorie heb ik een paar interessante voorbeelden gekozen. Deze voorbeelden kunnen volgens mij de problematiek van elke categorie goed illustreren.

3.3.1 Z1=Z2

In deze categorie beschrijf ik de zinnen, die dezelfde syntactische verschijnsel in beide versies hebben. Hoewel Jan Wolkers zijn boek heeft herzien, bestaan er de zinnen, die gelijk zijn. In totaal staan in hoofdstuk 1 twaalf gelijke zinnen. Het is 8,3% van de zinnen in de eerste versie van *Kort Amerikaans*. Dit nummer is niet groot, maar de zinnen zijn voor dit onderzoek ook interessant. Wolkers heeft ze in 1979 niet herschreven en dat moet betekenen, dat hij de zinnen goed genoeg vond.

Over de kwantitatieve verschijnsels van deze zinnen kunnen we zeggen dat de zinnen kort zijn. Het aantal woorden per zin ligt tussen vijf en tweeëndertig. Een doorsnede zin in de herschreven versie bestaat uit zestien woorden

Dezelfde blijven zeven enkelvoudige en vijf samengestelde zinnen. Hieruit volgt dat de zinnen, die Wolkers niet herschreef, zijn in meerdere gevallen enkelvoudige zinnen. Zinnen nummer 106 en 138 zijn de voorbeelden van de enkelvoudige zinnen die niet bewerkt waren:

In oktober word ik negentien.

Moet je niet in Duitsland werken?

Beide zinnen zijn heel eenvoudig, kort, met simpele woordvolgorde. Maar er zijn ook samengestelde zinnen, die niet herschreven zijn. Bijvoorbeeld zin nummer 76:

Erik liep naar de plaats waar de soldaat had gebukt.

Deze zin bestaat uit een hoofdzin en een bijzin, die met betrekkelijk bijwoord begint en die zoals adverbiale bepaling fungeert. Deze constructie is ook niet problematisch. Een voorbeeld van een “gecompliceerde” zin van deze categorie is zin nummer 123:

Van Grouw haalde zijn schouders op, stak zijn arm naar voren zodat uit de mouw van zijn witte jas een ook al harige pols te voorschijn kwam en keek op zijn horloge.

3.3.2 Z1 → Z2

Tot deze groep horen de zinnen, die andere syntactische verschijnselen hebben, maar hun boodschap identiek blijft. Men kan zeggen dat de syntaxis van deze zinnen getransformeerd was. In deze groep bestaan eenentachtig zinnen. Negentien zinnen zijn enkelvoudig. Het aantal samengestelde zinnen is drieënzestig.

Als we in bijlage 2 zien, blijven meestal in zinnen hetzelfde aantal persoonsvormen. Zoals in zin 75, die in de eerste versie enkelvoudig is:

Van de soldaten was niets meer te zien.

In de herschreven versie is equivalente zin nummer 91 ook enkelvoudig:

De soldaten waren verdwenen.

Maar daar staan een paar dat in de eerste versie samengesteld zijn en in de herschreven druk enkelvoudig zijn. Bijvoorbeeld zin nummer 80:

Misschien is er niets gebeurd en heeft hij ze aan zien komen.

Deze samengestelde zin bestaat uit twee hoofdzinnen, die met nevenschikkend voegwoord verbonden zijn. De equivalente zin in de herschreven versie is zin nummer 97. De herschreven zin is nu enkelvoudig met een uitloop:

Maar misschien had hij ze zien aankomen, die moffen.

Aan de andere kant staan er ook zinnen, die in de eerste versie enkelvoudig zijn en in de herschreven druk samengesteld worden. Bijvoorbeeld zin nummer 140:

Dat geeft mij nu juist de kans.

In de herschreven versie staat zin 168:

Nu ik uit huis ben heb ik eindelijk de kans.

3.3.3 Z1 → Z2.1+Z2.2

Tot deze groep horen de samengestelde zinnen, die door Wolkers gesplitst worden. Door middel van analyse van deze categorie kan ik of bevestigd of verworpen de hypothese dat de lange samengestelde zinnen in de herschreven versie gesplitst zijn.

In deze categorie onderscheid ik twee groepen zinnen – de enkelvoudige zinnen, die gesplitst worden, en de samengestelde zinnen, die gesplitst worden. Het aantal samengestelde zinnen is natuurlijk groter, het telt twintig zinnen. Maar er is alleen één enkelvoudige zin die gesplitst is. De enige enkelvoudige zin is zin nummer 98:

Ik wilde hier 's avonds komen tekenen, naakt als het kan.

Het stuk “*naakt als het kan*” is de uitloop van deze zin. Het staat achter de tweede zinsplaats en geeft de extra informatie aan. In de herschreven versie wordt de uitloop een zelfstandige zin:

Ik wilde hier komen schilderen. Naakt als het kan.

De andere gesplitste zinnen zijn samengesteld. Ter illustratie vermeld ik zin nummer 41:

De man stak de handen omhoog, kwam moeizaam overeind en strompelde voor de soldaat de hal uit.

Dit is een samengestelde zin, die uit drie hoofdzinnen bestaat. Het nevenschikkende voegwoord “en” staat voor het laatste oordeel van de nevenschikking. De equivalente zinnen in de herschreven versie zijn zinnen nummer 55 en 56:

De man stak zijn handen omhoog en kwam moeizaam overeind. Voor de soldaat strompelde hij de hal uit.

Een nevenschikkend voegwoord “en” is weg en de zin is onderbroken in één samengestelde en één enkelvoudige zin. In de eerste zin is het lidwoord verplaatst met bezittelijk voornaamwoord “zijn”. De zinnen “*De man stak de handen omhoog*”, en “*kwam moeizaam overeind*” zijn verbonden met nevenschikkend voegwoord “en”. De persoonsvorm staat nu op de eerste pool.

Daarna geef ik een voorbeeld van de samengestelde zin met onderschikkend verbindingswoord:

De vrouwen zijn allemaal zo mager geworden, dat ze zich schamen om zich uit te kleden.

Trouwens, de modellen zijn allemaal zo mager als de pest geworden. Ze schamen zich om zich uit te kleden.

In dit geval wordt de bijzin uit de eerste versie een zelfstandige hoofdzin. De woordvolgorde in deze zin verandert. Het zal nu wel duidelijk zijn dat de lange zinnen door de schrijver waarschijnlijk gesplitst werden.

3.3.4 Z1.1.+Z1.2. → Z2

Tot deze categorie horen de specifieke zinnen, die in de herschreven versie in een zin verbonden zijn. Dit soort zinnen zou verwerpen, dat Wolkers de ingewikkelde zinnen vooral onderbroken heeft. Maar het aantal zinnen in deze categorie geeft dat deze zinnen uitzonderingen op de regel zijn, want in totaal bestaan er vier zinnen in deze categorie. Alle deze zinnen zijn nevenschikkend verbonden.

Een voorbeeld van dit soort verband zijn zinnen 89 en 90. Zin 89 bestaat uit drie zinnen, twee hoofdzinnen en één bijzin.

Hij duwde de deur open en liep een ruime marmeren hal in, waar vijf deuren op uitkwamen. Vier geelgeokerde, rechts twee en links twee, en een groene deur vóór hem, tussen twee boogramen, waardoor een kil licht via een binnenplaats naar binnen viel.

Hij duwde hem open en liep een ruime marmeren hal in waar vijf deuren op uitkwamen, vier geelgeokerde, rechts twee en links twee, en een groene deur vóór hem tussen twee boogramen waardoor een kil licht naar binnen viel.

In samengestelde zin nummer 106 staan deze twee zinnen gelijkwaardig naast elkaar. De zinnen zijn verbonden zonder voegwoord met een komma. Een ander voorbeeld van nevenschikking zijn zinnen nummer 132 en 133. Samengestelde zin nummer 132 bestaat uit twee hoofdzinnen. Zin 133 is een enkelvoudige zin.

Je hoeft geen materiaal mee te brengen, er is trouwens geen goed materiaal meer te krijgen. Maar ik heb nog van alles volop.

Deze twee zinnen worden in de herschreven versie zin 172:

Je hoeft geen materiaal mee te brengen, er is hier volop.

Deze zin is een samengestelde zin, die uit twee hoofdzinnen bestaat. De eerste zin is gelijk met zin nummer 132. De zin “*er is trouwens geen goed materiaal meer te krijgen.*” wordt weggelaten. De andere twee zinnen in deze categorie ga ik verder bespreken in de onderdelen van semantiek en pragmatiek.

3.3.5 Z1=0

Deze categorie beschrijft de zinnen die geen equivalente zin in de herschreven versie hebben. De zinnen worden door Wolkers weggelaten. In totaal worden in hoofdstuk 1. twintig zinnen verwijderd. Er worden acht enkelvoudige en twaalf samengestelde zinnen weggelaten. Een voorbeeld van een weggelaten samengestelde zin is zin 5:

Maar bij nadere beschouwing was het haar aan de bovenkant van de driehoek te strak, zodat de gedachte aan een kledingstuk, tot zijn meest rudimentaire vorm teruggebracht weliswaar, postvatte.

Deze samengestelde zin bestaat uit drie zinnen – een hoofdzin en twee bijzinnen. Maar de constructie is zo gecompliceerd dat de mening van deze zinnen bijna onbegrijpelijk is. De reden waarom hij zo'n lange en ingewikkelde zinnen schreef is volgens mij duidelijk. Toen hij *Kort Amerikaans* schreef, had hij geen ervaring met de compositie van een zin in een roman. Als ik in het onderdeel *Algemene analyse* heb geschreven, zijn de weggelaten zinnen onderdelen van de langere passages. De syntactische analyse van deze zinnen is zeker opmerkelijk maar deze zinnen zijn semantisch veel interessanter.

3.3.6 0=Z2

In dit onderdeel wil ik syntactische karakteristiek van de toegevoegde zinnen presenteren. Als ik vroeger heb gezegd, zijn deze zinnen vooral de onderdelen van langere dialogen. In totaal worden er vierenviertig nieuwe zinnen door Wolkers bij geschreven. De zinnen zijn vooral samengesteld (twintig zinnen) en dat vormt een tegenstelling met mijn hypothese, dat de toegevoegde zinnen in de herschreven versie vooral enkelvoudige zijn. Aan de andere kant staan er achttien enkelvoudige zinnen en vijf onvolledige zinnen.

De reden waarom schreef Wolkers dit type zinnen in de herschreven versie is volgens mij stilistisch. De onvolledige zinnen zijn typisch voor de spreektaal. In de literatuur worden de onvolledige zinnen gebruikt om de tekst natuurlijker te maken. Namelijk een dialoog die onvolledige zinnen bevat evoceert het reële gesprek. Een voorbeeld ervan staat in zinnen nummer 176 - 186:

Van Grouw opende hem en toen viel de strook postzegels op de grond.

Hij raapte ze op en bekeek ze even.

'Het waterpaard,' zei hij.

'Een Germaans symbool.

Dat vreemde wezen scheen de mensen vroeger hun dood aan te zeggen.

Een mooie zegel.'

Hij stopte de postzegels in de map en bladerde door de tekeningen.

Iedere keer als hij tussen de landschappen een zelfportret tegenkwam keek hij Eric even onderzoekend aan.

Zou hij het litteken missen, dacht Eric.

'Een somber pakket,' zei Van Grouw met een lichte spot in zijn stem.

'Een beetje wild, maar ik zie wel perspectief.'

In deze dialoog tussen Eric en Van Grouw staan twee onvolledige zinnen (*Een Germaans symbool, Een mooie zegel.*), maar in de samengestelde zinnen kunnen we onvolledige zinnen als zijn onderdelen vinden. Bijvoorbeeld in de zin:

'Het waterpaard,' zei hij.

Hier wordt een onvolledige zin een onderdeel van een hoofdzin. Op deze voorbeelden is duidelijk te zien dat de syntactische tendenties met de inhoud samenhangen.

3.4. Semantiek

Een semantische analyse van een zin zegt veel over de structurele verschillen, maar weinig over de betekenis van die zin. Dat is een doel van het semantisch onderzoek. In het boek *Betekenis en taalstructuur* staat een definitie van semantiek: “Semantiek is de leer van betekenis uitgedrukt door elementen van een taal of door combinaties daarvan.”⁹

Als we de semantische verschijnselen in beide versies vergelijken, vinden we volgende categorieën:

Categorie	Aantal z.	Type equivalentie
$Z1=Z2$	12	Formele en semantische structuur is gelijk
$Z1 \rightarrow Z2$	55	Formele structuur is verschillend, semantische structuur is gelijk
$Z1 \neq Z2$	27	Formele structuur is verschillend, semantische structuur is verschillend
$Z1 \neq Z2.1.+Z2.2.;$ $Z1 \rightarrow Z2.1.+ Z2.2.$	21	Zin wordt gesplitst, semantische structuur is gesplitst tussen twee zelfstandige zinnen.
$Z1.1.+Z1.2.\neq Z2;$ $Z1.1.+ Z1.2. \rightarrow Z2$	4	Formele en semantische structuur van twee zinnen wordt samengevoegd
$Z1=0$	21	In de herschreven versie bestaat geen equivalente zin
$0=Z2$	44	In de eerste versie bestaat geen equivalente zin

9 JONG, Franciska de, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Betekenis en taalstructuur: inleiding in de formele semantiek*. Dordrecht: Foris Publications, 1988, p. 1. ISBN 9067652636.

Tabel

Deze categorieën bevatten allerlei voorbeelden van semantische eigenschappen in de zinnen. Een van de interessantste voorbeelden van de spanning tussen de vorm en de betekenis van zin nummer 3 (eerste versie):

Erik keek omhoog naar het grote doek dat aan de overkant van de Breestraat boven de ingang van de bioscoop hing.

In de herschreven versie is equivalent zin nummer 3:

Eric keek omhoog naar het bioscoopdoek dat aan de overkant van de Breestraat boven de ingang van Trianon hing.

Het verschil tussen de hoofdzinnen zien we in de uitdrukking „naar het grote doek“. In de herschreven versie is dat vervangen door „naar het bioscoopdoek“. Dit verschil is hier volgens mij vooral lexicaal – semantisch. Volgens het *Van Dale woordenboek* heeft het woord „doek“ volgende betekenissen¹⁰:

1) regelmatig en afgewerkt, niet al te groot stuk geweven stof voor een bepaald gebruik, m.n. als kledingstuk en voor huishoudelijk gebruik, 2) luier, 3) toneelscherf, m.n. toneelgordijn, 4) projectiedoek

De uiting „het grote doek“ is heel algemeen. Het is niet zeker hoe groot het doek eigenlijk is. Het bioscoopdoek betekent volgens *Van Dale* filmdoek in een bioscoop. In dit geval is het duidelijker, dat het doek enorm groot is.

Ook belangrijk is de relatie tussen het woord bioscoop en Trianon. Het woord „bioscoop“ is een algemene uitdrukking, Trianon is dan een bepaalde bioscoop (en gebouw) dat zich op de Breestraat in Leiden bevindt. Dat noemen we volgens *Inleiding algemene taalwetenschap* (1992) specifieke referentie.¹¹ Specifieke referentie verwijst naar een concreet element doormiddel van eigennamen.

---

10 Van Dale. [online]. [cit. 2012-07-13]. Beschikbaar op: <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=doek&lang=nn>

11 APPEL ..., René., Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Inleiding algemene taalwetenschap: [publ. van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam]*. Dordrecht: ICG Publications, 1992, 108 - 109. ISBN 9067655163.

In de vorige zinnen blijft een specifieke referentie in beide versies dezelfde. Ik bedoel uitdrukking *Breestraat*. Dit verwijst naar een bepaalde straat in het centrum van Leiden.

De specifieke referenten vind ik enorm interessante semantische elementen in beide versies van *Kort Amerikaans*. Als we de zinnen bekijken, vinden we heleboel specifieke referenten. Ik vind belangrijk, dat de specifieke referenten voor het grootste gedeelte in beide versies dezelfde blijven. Een voorbeeld hiervan zijn de volgende zinnen.

Eerste versie, zin 84:

Halverwege de Pieterskerkgracht bleef hij staan en keek naar de gevel van een oud gebouw aan de overkant, terwijl hij langzaam de straat over slenterde.

Herschreven versie, zin 100:

Halverwege de Pieterskerkgracht bleef hij staan en keek naar de gevel van de schilderacademie aan de overkant.

In deze zinnen is de specifieke referent eigennaam “Pieterskerkgracht”. Het is een bepaalde lange straat in het centrum van Leiden.

Een ander voorbeeld is zin 91 (eerste versie):

Hij keek naar de plaquette die boven die deur was aangebracht, en waarop in verzonken gouden letters stond: 'Gesticht door Jan Kneppelhout', toen hij merkte dat een van de deuren links iets open was gegaan.

In de herschreven versie staan equivalente zinnen 107 en 108:

Hij keek naar de plaquette die boven de deur zat en waarop in verzonken gouden letters stond: Gesticht door Jan Kneppelhout. Plotseling zag hij dat een van de deuren links open was gegaan.

Een specifieke referent in beide zinnen is *Jan Kneppelhout*. Deze eigennaam verwijst naar een schrijver en mecenas uit 19de eeuw, die naar schilder- en tekenacademie een deel van zijn huis op Pieterskerkgracht gaf.¹²

12 Ars Aemula Naturae: Geschiedenis. [online]. [cit. 2012-07-13]. Beschikbaar op: <http://www.arsaemula.nl/categorie/index.php?cat=informatie&id=geschiedenis>

Nog een voorbeeld hiervan is de zin:

Erik herkende in hem de oom van Benito uit het geïllustreerde album 'Benito de jonge zwerver' die er daar steeds uitzag of hij pas gehuild had, zo rood was zijn gezicht geaquarelleerd.

Hij leek op de oom van Benito uit het geïllustreerde album Benito de jonge zwerver die op de plaatjes eruitzag of hij pas gehuild had, zo rood was zijn gezicht geaquarelleerd.

In deze zinnen vinden we twee specifieke referenten. *Benito de jonge zwever* verwijst naar het zogenaamde plaatjesboek door Johannes Kieviet dat populair in de jaren dertig was. *Benito* verwijst dan naar de hoofdpersoon in dit verhaal.

De specifieke referenten verwijzen vooral naar de bepaalde elementen, die alleen Nederlanders kennen. Dus zijn de semantische structuren in deze zinnen ook cultureel gemarkeerd. Aan de andere kant vinden we in de weggelaten zinnen geen specifieke referentie, die naar plaats, persoon of andere concrete elementen refereert. Hieruit volgt dat Wolkers de concrete elementen niet wilde weglaten.

Op basis van deze voorbeelden kunnen we de semantische sleuteltendentie van Jan Wolkers in dit werk ontdekken. De roman *Kort Amerikaans* is vast verbond met bepaalde plaats, tijd, personages en andere specifieke elementen. Dat is vind ik essentieel in dit werk. Wolkers probeerde geen nieuwe wereld te maken, hij nam de elementen van zijn leven en van zijn herinneringen.

Deze tendentie is vooral typisch voor jonge schrijvers zonder ervaring. Ze schrijven vooral over zichzelf en over de dingen, die ze kennen. Maar Wolkers hoort niet tot deze groep. Na zeventien jaren is zijn roman steeds met de concrete elementen verbonden. Dit betekent dat Wolkers dit boek vooral met autobiografische kenmerken schreef.

3.5. Pragmatiek

Pragmatisch onderzoek is het derde grammaticale onderdeel van mijn onderzoek. Pragmatiek is een gedeelte van linguïstiek, die met betekenis van de zin in context bezig is. We baseren ons op de definitie in *Tekst en uitleg* door Jan Renkema: „De term pragmatiek is afkomstig een filosofische benadering van het verschijnsel teken, waarin het gaat om de vraag hoe tekens, en dus ook taaltekens, functioneren.(...) In de taalwetenschap wordt een term pragmatiek gebruikt voor de studie van verschijnselen die niet volledig kunnen worden geanalyseerd op het niveau van de syntaxis en semantiek.“¹³ Renkema (1987) verder onderscheid de niveaus van pragmatische tekst analyse: „Een tekst kan lokaal, globaal en stilistische woorden geanalyseerd. In een lokale analyse worden elementen in teksten onderzocht. Bij een globale analyse gaat het om de structuur on opeenvolgingen van zinnen of in de tekst als geheel. Een stilistische analyse, die op lokaal en globaal niveau kan plaatsvinden, richt zich op de manier waarop de inhoud van een tekst is geformuleerd.“¹⁴

Categorie	Aantal zinnen	Type pragmatische equivalentie
Z1=Z2	53	In de zinnen in de eerste en de herschreven versie zit dezelfde propositionele inhoud.
Z1≠Z2;	41	In de zinnen zit verschillend propositionele inhoud, maar de zelfde
Z1≠Z2.1.+Z2.2.; Z1 → Z2.1.+ Z2.2.	21	De zin wordt gesplitst, propositionele inhoud is gelijk
Z1.1.+Z1.2.≠Z2; Z1.1.+ Z1.2. → Z2	4	Twee zinnen worden samengevoegd, propositionele inhoud is gelijk
Z1=0	21	In de herschreven versie bestaat geen equivalente zin

¹³ RENKEMA, J, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Tekst en uitleg: een inleiding in de tekstwetenschap*. Dordrecht: Foris Publications, 1987, 14 - 15. ISBN 906765308x.

¹⁴ RENKEMA, J, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Tekst en uitleg: een inleiding in de tekstwetenschap*. Dordrecht: Foris Publications, 1987, p. 77. ISBN 906765308x.

0=Z2	44	In de eerste versie bestaat geen equivalente zin
------	----	--

Tabel

In dit onderdeel zijn we met lokale analyse bezig, namelijk met de pragmatische analyse van de zin. Het schema van de syntactische categorieën staat in tabel 8. In deze categorieën gebruik ik de term propositie om gemeenteschappelijke inhoud te beperken.

Het voorbeeld van een pragmatisch verschil staat zinnen nummer 3 (eerste versie) en 2 (herschreven versie). In de eerste versie staat:

Erik keek omhoog naar het grote doek dat aan de overkant van de Breestraat boven de ingang van de bioscoop hing.

Herschreven versie:

Eric keek omhoog naar het bioscoopdoek dat aan de overkant van de Breestraat boven de ingang van Trianon hing.

De functie van de zin is in beide versies dezelfde: mededelend. Maar ik denk dat er toch een pragmatisch verschil zit. Volgens mij is dat hoe de pragmatiek beïnvloed is door de bioscoop- Trianon verandering. „Bioscoop“ is algemeen uitdrukking, Trianon is dan een bepaalde bioscoop (en gebouw), die zich op Breestraat in Leiden bevindt.

Ik heb geprobeerd om op het internet te vinden of er in 1944 een andere bioscoop op Breestraat was, maar ik heb geen informatie over een andere bioscoop gevonden. Trianon was toen waarschijnlijk de enige bioscoop in Leiden. Dit betekent dat voor de Nederlanders de bioscoop vast bepaald was. Maar volgens Wolkers was in de 1979 de situatie anders. Hij wilde zeker de plaats concretiseren, waar het verhaal zich zou afspeelden. Dat beperkt de relatie tussen de zin en de context in het verhaal. Maar tegelijkertijd beïnvloedt dat de perceptie van de lezer. Als de lezer niet weet wat Trianon is, begrijpt hij de boodschap van deze zin niet goed. Bijvoorbeeld als niet-moedertalig moet men ergens anders zoeken, wat Trianon betekent. Het begrip Trianon evoceert bij de buitenlanders misschien het verdrag dat in paleis van Trianon ondertekend was. De betekenis van die zin uit de herschreven versie is dus cultureel gemarkeerd.

In de herschreven versie vinden we drie zinnen, die op het eerste gezicht dezelfde betekenis hebben, maar de pragmatische situatie is verschillend:

19. *"Je begrijpt niet dat die stommelingen nog op straat komen, zei een meisje tegen een oudere vrouw.*
20. *Waarom blijven ze niet op hun kamer.*
21. *"Het is hun eigen schuld, ze vragen erom.*

Deze drie zinnen zijn een onderdeel van het gesprek tussen een meisje en een oude vrouw op het postkantoor. Op straat is de razzia, ze kijken naar buiten en praten erover. In de herschreven versie is de boodschap van de zinnen in de basis dezelfde, maar het gesprek gebeurt tussen andere mensen:

31. *'Dat die stommelingen nog op straat komen,' zei een meisje.*
32. *'Waarom blijven ze niet zitten waar ze zitten,' zei een kalende oudere man in een grijze stofjas.*
33. *Ze vragen er toch om.'*

Dit gesprek is tussen een meisje en een oude man in een grijze stofjas. De reden is dat deze man nog een rol in de volgende situatie speelt. Erik koopt later bij postzeggels bij hem. In de eerste versie verschijnt die oude vrouw niet meer. De verandering van de pragmatische situatie in deze zinnen beïnvloedt dus de opbouw van het verhaal.

De lokale pragmatische analyse is geconcentreerd op allerlei verschijnselen. Een van deze verschijnselen is deixis. Deixis is volgens Renkema (1987)

Een verschijnsel waarin de relatie tussen taal en situatie zeer nadrukkelijk tot uiting komt (...). Met dit woord, dat is afgeleid van een Grieks werkwoord voor tonen of wijzen, worden die elementen in taal bedoeld, die direct verwijzen naar taalgebruik situatie. Deiktische woorden zijn woorden met een verwijzing die afhankelijk is van de spreker er dienst positie in ruimte en tijd.¹⁵

Deixis heeft drie hoofdvarianten. Het is pesoondeixis, plaatsdeixis en tijddeixis. De woorden die deixis realiseren zijn vooral "persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden en de bijwoorden van plaats en tijd, en ook de tijden zelf"¹⁶

Een voorbeeld exemplen van deixis kunnen we in de alle categorieën vinden, maar het speelt interessante rol vooral in de gesplitste zinnen. Ter illustratie vermeld ik zin 41:

---

15 RENKEMA, J, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Tekst en uitleg: een inleiding in de tekstwetenschap*. Dordrecht: Foris Publications, 1987, p. 94. ISBN 906765308x.

16 RENKEMA, J, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Tekst en uitleg: een inleiding in de tekstwetenschap*. Dordrecht: Foris Publications, 1987, 96 - 97. ISBN 906765308x.

De man stak de handen omhoog, kwam moeizaam overeind en strompelde voor de soldaat de hal uit.

Herschreven versie wordt de boodschap in twee zinnen gesplitst (55, 56):

De man stak zijn handen omhoog en kwam moeizaam overeind. Voor de soldaat strompelde hij de hal uit.

In zin nummer 56 staat een voorbeeld van persoonsdeixis. Een deiktisch woord in deze zin is *hij*. Uit context is duidelijk dat hij bepaalde man betekend. Dit voornaamwoord kunnen we interpreteren alleen in context van de vorige zin. De reden waarom schrijver de deiktische verwijzing gebruikt hangt samen met de stilistiek.

Een specifieke variant van de persoonsdeixis is sociaal deixis. Dankzij de sociaal deixis kunnen we de sociale positie van de spreker of de andere mensen die binnen de tekst staan. Een voorbeeld ervan vinden we in zin 89 (eerste versie):

U bent een ijskouwe, zei de man.

De oude man gebruikt voornaamwoord *u* in het gesprek met Erik. Dat is een signaal voor de lezer dat de sociale positie en leeftijd zou beperken. We weten uit de vroegere context dat Erik een jonge man is, die voor de arbeidsdienst ondergedoken is. Dit betekend dat Eric een jongen tussen 18 en 25 jaar is. Waarom zegt de oude man *u* tegen Erik dan? Dat is in die situatie niet logisch. De enige opheldering, die ik mogelijk vind, is dat die oude man beleefd wil zijn. Maar dat staat in tegenstelling met wat hij tegen Erik zegt. In de herschreven versie van *Kort Amerikaans* staat een ander voornaamwoord (zin 87):

„Jij bent ook een ijskouwe,“ zei de man.

Hier gebruikt de spreker (en de schrijver) het voornaamwoord *jij*. Dit deiktisch woord geeft ons een idee van Eric als hij een gewone jongen in de ogen van die oude man is. Nu is de betekenis van deze zin in context zeker duidelijker.

In zin 95 in eerste versie is de situatie met deiktische voornaamwoorden omgekeerd:

Hebt je op de deur geklopt, vroeg de man somber.

In de herschreven versie staat:

'Hebt u geklopt,' vroeg de man somber.

Dat is de eerste zin, die Van Grouw tegen Erik in roman zegt. In de eerste versie gebruikt de spreker (en de schrijver) deiktische voornaamwoord *je* om naar Erik te verwijzen. In de herschreven versie zegt de spreker *u* tegen Eric. In verband met vorig voorbeeld is dat inconsistent.

De pragmatische presuppositie is een ander onderdeel van de pragmatische verschijnselen. We baseren ons nog een keer op Renkema (1987): “De term presuppositie (letterlijk: vooronderstelling) wordt gebruikt voor een speciaal soort impliciete informatie, namelijk voor datgene wat door de zin als waar wordt verondersteld....) Men spreekt van de pragmatische presuppositie als het gaat om impliciete informatie die pas valt af te leiden, wanneer men kijkt naar de situatie waarin de zin wordt gebruikt.”¹⁷ Volgens mij is het heel interessant om de presuppositie in de toegevoegde zinnen te vinden.

Zin nummer 19:

Ik moet een brief aan mijn broer op de bus doen,' zei Eric.

De presuppositie van de ze zin is dat Eric een broer heeft. Dat blijkt uit het bezittelijke voornaamwoord *mijn*, die voor het woord broer staat. De andere presuppositie is, dat Eric met zijn broer niet in contact is, want hij stuurt een brief aan hem.

Zin 75:

Eric keek hem fel aan en veegde de haarlok van zijn voorhoofd over het litteken op zijn linkerslaap.

Een van de presupposities in deze zin is dat Eric een litteken op zijn gezicht heeft. Van het taalgebruik kunnen we zeggen, dat Eric lange haar heeft.

De presupposities vinden we in alle zinnen, maar ze spelen belangrijke rol in de toegevoegde zinnen. Aan de andere kant bestaan de presupposities ook in de weggelaten zinnen. Bijvoorbeeld in nummer 141:

---

¹⁷ RENKEMA, J, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Tekst en uitleg: een inleiding in de tekstwetenschap*. Dordrecht: Foris Publications, 1987, 104 - 108. ISBN 906765308x.

Mijn vader was er altijd tegen, maar nu ik hier in de stad zit, kan hij er niet veel aan doen.

De pragmatische presuppositie van deze zin is dat de vader van de spreker (Erik) niet wil dat hij schilder wordt. Dat de spreker woord *altijd* gebruikt, betekent herhaalde conflicten tussen Erik en zijn vader. De bijzin “*maar nu ik hier in de stad zit*” betekent dat Erik gewoon in een dorp woont. Dat zijn allemaal significante informatie. Deze zin werd door de schrijver weggelaten, maar de presupposities van deze zin zijn in het verhaal essentieel.

Naar deze analyse van de pragmatische verschijnselen in beide hoofdstukken kunnen we zeggen dat de pragmatische verschijnsels naar de belangrijke elementen in het verhaal verwijzen. Ze ontdekken de facta die in de zinnen niet expliciet staan. Dat leidt tot de motieven in het verhaal. Nu zal we duidelijk zien dat het opbouw van het verhaal niet toevallig is. De informatie in de toegevoegde zinnen heeft belangwekkende impliciete inhoud.

3.6. Conceptuele niveau

Na de syntactische, semantische en pragmatische analyse zijn we weer terug bij de letterkunde. In dit onderdeel wil ik het conceptuele niveau van mijn onderzoeksobject bespreken. Met conceptuele inhoud bedoel ik iets wat schrijver naar de lezer wil zeggen, iets dat achter de woorden staat. In kunstzinnige teksten kan men taal en letterkunde niet onderscheiden. Elke zin, elk woord is een stuk van de schrijvers bedoeling.

De taalverschillen die ik vroeger in deze scriptie heb beschreven, hangen met allerlei letterkundige aspecten samen. Van die aspecten van letterkunde concentreer ik me hier op de motieven. We baseren ons hier op *Literair mechaniek* (2003) waarin een verklaring van het begrip motief staat:

We gebruiken de term motief om betekenisdragende eenheden in het verhaal aan te duiden, en het is dan meteen duidelijk dat motieven geen zelfstandige categorie van verhaal elementen vormen, maar zich op alle genoemde verhaal- en verhaal categorieën, op alle niveaus kunnen manifesteren, zowel op het niveau van de taal situatie – de manier waarop de verteller her verhaal organiseert en structureert – als op het niveau van de taal uitdrukking: de stijl, de beeldspraak. (...) Het begrip motief stamt uit het Russisch formalisme, net als de begrippen fabel en sujet waarmee het in verband staat in die zin dat motieven omschreven worden als de kleinste, niet verder ontleedbare gebeurtenissen waaruit fabel en sujet zijn opgebouwd.¹⁸

Uit deze definitie schijnt dat de motieven in sterk verband met taal zijn zowel als met de letterkunde. De motieven kunnen we identificeren als de elementen die in het verhaal vaak worden herhalen. We onderscheiden twee type motieven – concrete motieven en abstracte motieven. Concrete motieven verschijnen vaak in de vorm van bepaalde woorden. Abstracte motieven onderscheiden we op een abstract niveau van interpretatie, op basis van de concrete motieven.¹⁹

De inhoud van beide versies beschrijft dezelfde gebeurtenissen. Hoofdstuk 1 speelt zich op een dag af, wanneer de hoofdpersoon Erik van Poelgeest met zijn vriend Peter in het

---

18 ERICA VAN BOVEN, Gillis Dorleijn, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Literair mechaniek inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten: een inleiding in de tekstwetenschap*. 2de herziene druk. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2003, p. 271. ISBN 9789062833832.

19 ERICA VAN BOVEN, Gillis Dorleijn, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Literair mechaniek inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten: een inleiding in de tekstwetenschap*. 2de herziene druk. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2003, 272 - 273. ISBN 9789062833832.

centrum van Leiden lopen. Peter vertelt over een stripteasedanseres die hij daar zag. Voor het postkantoor blijven ze staan en Erik zegt dat hij even paar postzegels gaat kopen. Als Erik het postkantoor in gaat, begint een razzia op straat. Peter verdwijnt en Erik denkt, dat hij misschien door de Duitsers opgepakt zou zijn. Hij is er niet zeker van of Peter had kunnen ontsnappen. Erik koopt tien grijze postzegels met waterpaard en loopt langs de Pieterkerkgracht naar de Leidse schilderacademie om zich bij de academie in te schrijven. Hij loopt de academie in. In de marmeren hal staat niemand, maar Erik voelt dat iemand naar hem kijkt. Een deur zwaait open en daar stond een grote man in een witte jas. Erik vertelt hem dat hij in de academie 's avonds wil komen tekenen. Dat man voorstelt zich als Van Grouw. Hij is docent aan de academie. Erik vertelt hem alles over zichzelf, dat hij in Leiden ondergedoken is en dat hij 's morgens lampenkappen schildert. Van Grouw zegt tegen Erik, dat hij morgen in de academie kan beginnen. Nu heeft hij geen tijd om Eric academie te laten zien. Hij geeft Erik hand en Erik gaat weg.

In deze korte samenvatting kunnen we een paar concrete motieven identificeren, zoals schilderacademie, Leiden, oorlog of de abstracte motieven - het gevaar, het sterven of de kunst. Deze motieven staan vooral in de zinnen die een equivalentie hebben. Maar zoals heb ik vroeger beschreven, staan in hoofdstuk 1 in de herschreven versie 44 zinnen die geen equivalentie in de eerste versie hebben. In deze zinnen kunnen we namelijk de concrete of abstracte motieven vinden.

Een van de concrete motieven die alleen in de toegevoegde zinnen staat, is het litteken. Voor Erik symboliseert dit litteken zijn eenzaamheid, wat een van de abstracte motieven is. In hoofdstuk 1 in *Kort Amerikaans* (1962) staat geen woord litteken. Dat vinden we pas in hoofdstuk 3 in de zin:

*Maar hij had misschien tegen zijn leerlingen gezegd dat er nieuwe leerling zou komen, je herkent hem zo, hij heeft een groot litteken aan z'n hoofd.*²⁰

In de opbouw van het verhaal moet zo'n belangrijk motief vroeger verschijnen. Lezer weet misschien op dit moment niet precies, hoe belangrijk een zodanig woord zou zijn, maar het is essentieel voor de verdere compositie van het verhaal. In de herschreven versie staat het woord litteken in zin nummer 75:

---

²⁰ WOLKERS, Jan. *Kort Amerikaans*. achtste druk. Amsterdam: Meulenhoff, 1963, p. 19. Meulenhoff editie.

Eric keek hem fel aan en veegde de haarlok van zijn voorhoofd over het litteken op zijn linkerslaap.

Deze zin heeft in de eerste versie geen equivalentie. Deze zin heeft dus in het verhaal alleen maar een functie. Schrijver laat de lezer weten, dat Eric een litteken op zijn linkerslaap heeft. Een effect is dat de lezer zich zelf afvraagt wat voor litteken dat is en waarom Eric zoveel ervoor zorgt. Maar er staat geen verklaring waarom Eric zich voor het litteken schaamt. In zin 184 verschijnt het woord litteken nog een keer:

Zou hij het litteken missen, dacht Eric.

De zin boven heeft de mededelende vorm maar fungeert als een wens. De opbouw van deze zin ondersteunt het effect. De uitdrukking “het litteken” staat vlak voor de tweede pool. Dat is een plaats waarop de inhoudelijke belangrijkste zinslelementen staan. Dit woord trekt dus de aandacht van de lezer.

Het andere significante concrete motief in het verhaal is de broer van Eric, Frans. In hoofdstuk 1 in de eerste versie staat dit woord niet. In de eerste versie staat ook niets over de reden, waarom Erik de postzegels nodig heeft.

Wacht even, ik moet nog een paar postzegels hebben, zei Erik, en liep de draaideur binnen.

In tegendeel verschijnt het woord “broer” in de herschreven versie al in zin 19:

Ik moet een brief aan mijn broer op de bus doen,' zei Eric. 'Even een paar postzegels halen.

Dat zegt Eric tegen Peter voor de razzia. Eric gaat de postzegels kopen, daarom hij niet door de Duitsers opgepakt wordt. Die postzegels hebben wezenlijk Eriks leven geredden. De postzegels heeft hij gekocht om een brief naar zijn broer te sturen, dus de relatie met zijn broer heeft hem eigenlijk geredde. Dat is heel paradoxaal want met zijn broer is namelijk het abstract motief sterven verbonden. Frans sterft later in het verhaal op difterie en zijn dood is voor Eric ontstellend. Dit is volgens mij een van de geniale momenten in dit hoofdstuk, omdat de tegenstaande motieven, leven en dood, gevaar en veiligheid, in een situatie elkaar ontmoeten. Het is uitstekend wat men met een zin kan doen.

Een abstract motief in de toegevoegde zinnen wil ik op het voorbeeld van zin nummer 169 demonstreren:

Ze zijn gereformeerd thuis.

Het woord *gereformeerd* verwijst naar het abstracte motief godsdienst. De godsdienst als iets geestelijks staat tegen de lichamelijke motieven, bijvoorbeeld het seksualiteit. Dit motief is ook met de familie verbonden. De ouders van Eric zijn sterk gelovige protestanten. Dit woord informeert dus de lezer over het milieu in familie van Eric en verduidelijkt bijvoorbeeld waarom Eric op Kort Amerikaans geknipt werd, toen hij jonger was.

Zoals beschrijft het *Literair Mechaniek* (2003), de motieven zijn de zinslementen, die in de tekst worden herhalen. Door middel van herhaling maakte Wolkers in de herschreven versie een motief van het woord waterpaard. In de eerste versie van roman staat dit woord wel in zin 71:

Tien grijze met het waterpaard, zei Erik.

Erik koopt de postzeggels in het postkantoor en wil precies die met het waterpaard. Het lijkt alsof waterpaard belangrijk was, maar verder staat dit woord in de eerste versie niet.

In de herschreven versie staat dit woord in equivalente zin 86:

'Tien grijze met het waterpaard,' zei Eric en haalde de brief aan zijn broer uit zijn binnenzak.

En daarna in de toegevoegde passage aan het eind van dit hoofdstuk. In deze situatie praat Eric met Van Grouw in de hal van de academie. Erik wil hem zijn werk laten zien en de postzeggels vallen uit de tekenmap op grond:

Hij raapte ze op en bekeek ze even. 'Het waterpaard,' zei hij. 'Een Germaans symbool. Dat vreemde wezen scheen de mensen vroeger hun dood aan te zeggen. Een mooie zegel.'

Het woord waterpaard wordt hier herhaald. Waterpaard wordt dan een concreet motief in hoofdstuk 1. Wat ik heel belangrijk vind in verband met dit motief is dat Van Grouw zegt dat waterpaard een Germaans symbool is. Van Grouw is lid van de NSB, van de fascistische partij, en hij vindt alles Germaans leuk. Het woord waterpaard, hoewel het eigenlijk geen Germaans symbool is, hangt ook met het abstracte motief sterven samen.

Samenvattend kunnen we stellen dat de verschillen tussen twee versies van *Kort Amerikaans* niet alleen taalkundig zijn, maar ook dat de literaire verschijnsels divers zijn. In de herschreven versie wordt de structuur van motieven vrij complex dankzij de toegevoegde zinnen. Dat vind ik heel belangrijk in mijn onderzoek.

4 Conclusies

In de inleiding van deze scriptie heb ik een paar hypothesen geformuleerd. Ik heb ze in mijn onderzoek geprobeerd te bevestigen of te verwerpen. In dit hoofdstuk presenteer ik enkele conclusies.

a) De herschreven versie bestaat uit meer hoofdstukken dan de eerste versie.

Op basis van de kwantitatieve analyse weten we dat de eerste versie van roman uit negentien hoofdstukken en de herschreven uit eenentwintig hoofdstukken bestaat. Deze hypothese is dus waar.

b) De herschreven versie bestaat uit meer zinnen dan in de eerste versie.

Deze hypothese is niet waar. In tabel 2 staat dat de herschreven versie bevat zeshonderd zevenenzestig zinnen minder dan de eerste versie.

c) Wolkers schreef vooral korte zinnen in de tweede versie.

Op basis van mijn analyse van hoofdstuk 1 kan ik zeggen dat deze hypothese bevestigd wordt. In de herschreven versie is het gemiddelde aantal woorden per zin vijftwintig percent minder dan in de eerste versie. Dit aantal vind ik markant, maar ik heb de volgende hoofdstukken niet vergeleken. De resultaten gelden dus alleen voor hoofdstuk 1.

d) De lange samengestelde zinnen zijn in de herschreven versie gesplitst.

In hoofdstuk 1 wordt eenentwintig zinnen gesplitst. Dat is alleen vijftien percent van de zinnen in de eerste versie. Alle samengestelde zinnen worden niet gesplitst en daarom deze hypothese verworpen wordt. Ik heb niet alle zinnen in de hele roman geanalyseerd. Deze conclusie geldt niet voor de hele roman.

e) De zinnen werd gesplitst om het tempo te verbeteren.

Dat is steeds moeilijk om te zeggen. Ik heb geen bron gevonden waarin Wolkers iets over dit probleem zegt. Maar als we hoofdstuk 1 in de herschreven versie lezen, is dat meer spannend. Namelijk is de passage over razzia vol korte zinnen. Mijn persoonlijke mening is dat dit zeker de kwestie van het tempo van het verhaal is.

f) De herschreven versie bevat nieuwe hoofdstukken.

Deze hypothese wordt bevestigd door de vergelijking van de laatste hoofdstukken die in tabel 3 staan. Hoofdstuk 18 in de herschreven versie bevat alleen de nieuwe informatie. Dus bevat de herschreven versie van *Kort Amerikaans* een nieuw hoofdstuk.

g) De herschreven versie is langer omdat Wolkers de nieuwe informatie toevoegde.

We weten dat de herschreven versie niet langer is, maar aan de andere kant is het duidelijk dat de herschreven versie nieuwe informatie bevat, die vooral in de toegevoegde zinnen staan. Helaas moet ik deze hypothese verworpen.

Behalve deze conclusies wil ik op basis van de semantische, pragmatische en conceptuele analyse zeggen dat Wolkers als schrijver een ontwikkeling tussen de eerste en de herschreven versie doorgemaakt heeft. Zijn ervaring met het schrijven beïnvloedt zeker zijn zinsopbouw. Hij probeerde in mijn opinie de zinnen duidelijker te maken. Elke toegevoegde zin bevat een belangrijke expliciete of impliciete informatie. De structuur van motieven is dan in de herschreven versie complex.

We kunnen ook zeggen dat deze roman veel autobiografische elementen bevat. Het verhaal is vast verbonden met concrete ruimte. Dit verandert in de herschreven versie niet. Dat is een verschijnsel van beide boeken.

In het onderdeel over het conceptuele niveau van het verhaal kunnen we zien hoe dicht de taalwetenschap bij de letterkunde staat. Namelijk het structuur van motieven is in hoofdstuk 1 beïnvloed door de syntactische en de lexicaal- semantische verschijnselen.

Aan het eind wil ik even zeggen dat ik weet dat deze scriptie niet alle verschijnselen van beide boeken kan beschrijven. Om bruikbare resultaten van alle verschijnselen te beschrijven, zouden we alle zinnen van de roman moeten vergelijken. Dat is moeilijk en lang werk.

Een interessant thema voor het verdere onderzoek zou stilistische verschijnselen kunnen zijn. Men kan bijvoorbeeld de stilistische verschijnselen in beide versies vergelijken of over de invloed van Bijbel op de stijl van Wolkers schrijven.**BRONVERMELDING**

1. WOLKERS, Jan. *Kort Amerikaans*. achtste druk. Amsterdam: Meulenhoff, 1963, Meulenhoff editie.
2. WOLKERS, Jan. *Kort Amerikaans*. veertigste druk. Amsterdam: Meulenhoff, 1979, Meulenhoff editie.
3. WINTER, Theun de. *Het oorlogsverleden van Jan Wolkers: Kort Amerikaans 1944*. Haagse Post. 1979, nr. 40.
4. APPEL, René. *Inleiding algemene taalwetenschap: [publ. van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap, Universiteit van Amsterdam]*. Dordrecht: ICG Publications, 1992. ISBN 90-676-5516-3.
5. RENKEMA, J, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Tekst en uitleg: een inleiding in de tekstwetenschap*. Dordrecht: Foris Publications, 1987. ISBN 906765308 X.
6. ERICA VAN BOVEN, Gillis Dorleijn, Leonoor OVERSTEEGEN a H VERKUYL. *Literair mechaniek inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten: een inleiding in de tekstwetenschap*. 2de herziende druk. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2003. ISBN 9789062833832.
7. BORK, G.J. van en P.J. VERKUIJSSE. *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* [online]. Weesp: De Haan, 1985 [cit.2012-05-29]. Beschikbaar op: http://www.dbnl.org/tekst/bork001nede01_01/bork001nede01_01_1474.php
8. Jan Wolkers (1925-2007). [online]. p. 1, 26 oktober 2007 [cit. 2012-05-29].Beschikbaar op: <http://www.kb.nl/dossiers/wolkers/index.html>).
9. Van Dale. [online]. [cit. 2012-07-13]. Beschikbaar op: <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=doek&lang=nn>
10. Ars Aemula Naturae: Geschiedenis. [online]. [cit. 2012-07-13]. Beschikbaar op: <http://www.arsaemula.nl/categorie/index.php?cat=informatie&id=geschiedenis>

Bijlagen

A. Bijlage 1

Hoofdstuk I.			
KA Eerste versie		KA Herschreven versie	
Zin	Aantal woorden	Zin	Aantal woorden
1,2	46	1	15
3	21	2	19
4	29	3, 4	29
5	29	/	0
6	16	5	12
7	10	6,7	19
/	0	8	12
8	15	9, 10	16
9	27	11	6
10	9	12	10
11	10	13, 14	8
/	0	15	6
/	0	16	1
/	0	17	15
12	9	18	11
/	0	19	13
13	16	20, 21	25
14	32	22, 23, 24, 25,	35
15	17	26	19
16	14	27	10
17	15	28	6

/	0	29	9
18	26	30	25
19	17	31	10
20	7	32	17
21	8	33	5
22	26	34, 35	28
23	10	36	11
24	34	37	32
25	14	38	12
26	16	39	15
27	7	40	5
28	7	41	8
29	8	42	10
30	13	43	9
31	34	44	26
32	16	45	15
33	24	46	10
34	7	47	7
35	21	48	18
36	13	49	13
37	19	50	19
38	12	51	12
39	12	52	12
/	0	53	12
40	11	54	11
41	18	55, 56	18
42	12	57	11
43	9	/	0
44	12	58	12
45	18	59	15

46	37	60, 61, 62	26
/	0	63	7
47	15	64	13
48	12	65	9
49	15	66	11
50	20	67	19
51	6	68	7
52	13	69	15
53	23	70	15
54	9	71	17
55	20	/	0
56	19	/	0
57	10	/	0
58	9	/	0
59	10	72	7
/	0	73	4
/	0	74	11
/	0	75	18
/	0	76	7
/	0	77	8
60	17	78	10
61	10	79	4
62	5	80	4
63	5	/	0
64	15	/	0
65	7	/	0
66	10	/	0
67	13	/	0
68	18	81	26
69	9	82	9

70	15	81, 83	9
/	0	84	8
/	0	85	5
71	7	86	17
72	7	87	8
73	12	88	15
/	0	89	21
74	10	90	8
75	8	91	4
76	11	92	10
77	16	93, 94	16
78	25	95	17
79	12	96	11
80	13	97	9
81	27	98	12
82	14	/	0
83	19	/	0
/	0	99	10
84	26	100	17
85	34	101	25
/	0	102	6
86	15	103	14
87	14	104	10
88	19	105	17
89, 90	45	106	39
91	36	107, 108	32
92	12	109	8
93	28	110	24
94	33	111	31
95	10	112	7

96	4	113	5
97	18	114	12
98	12	115, 116	9
99	28	117	24
100	15	118,119	13
/	0	120	6
/	0	121	12
/	0	122	10
101	17	123,124	20
102	20	125	13
103	15	126,127,128	20
104	21	129, 130	18
105	10	131	7
/	0	132	7
/	0	133	5
/	0	134	5
106	7	135	6
107	16	136, 137	16
108	57	138, 139	46
109	25	140	27
110	13	141,142	9
111	24	143	23
112	16	144	13
113	6	145	5
114	10	146	9
115	7	147	2
116	11	/	0
117	9	148, 149	7
118	9	150	5
119	4	151	3

120	6	152	6
121	17	153	12
122	10	154	10
123	33	155	32
124	32	156, 157, 158	32
125	10	159	10
126	27	160	21
127	10	161	9
128	24	162	22
129	10	163	9
130	8	164	7
131	17	165	20
132, 133	25	172	11
134	5	/	0
135	12	173	12
136	15	/	0
137	13	133	5
138	5	134	5
139	36	166	11
140	7	168	10
141	22	/	0
142	9	/	0
143	8	/	0
144	12	/	0
/	0	167	6
/	0	169	4
/	0	170	17
/	0	171	12
/	0	174	14
/	0	175	6

/	0	176	14
/	0	177	8
/	0	178	4
/	0	179	3
/	0	180	12
/	0	181	3
/	0	182	13
/	0	183	17
/	0	184	8
/	0	185	13
/	0	186	8

B. Bijlage 2

KA Eerste Versie Z1	KA Herschreven versie Z2		
1	"Hartstikke naakt, alleen zo'n klein dingetje hier."		‘ Hartstikke naakt, alleen zo'n klein dingetje hier,’ zei Peter en klopte genotzuchtig op zijn kruis.
2	Peter illustreerde zijn bewering door op de hoogte van zijn lichaam waar zich zijn geslacht moest bevinden, met zijn vingers en duim een beweging te maken alsof hij vogels, die tot aan zijn schoenen genaderd waren, behoedzaam voederde.	1	
3	Erik keek omhoog naar het grote doek dat aan de overkant van de Breestraat boven de ingang van de bioscoop hing.	2	Eric keek omhoog naar het bioscoopdoek dat aan de overkant van de Breestraat boven de ingang van Trianon hing.
4	Er stond een vrouw op afgebeeld die op het eerste gezicht naakt scheen, en wier schaamhaar met veters op de plaats leek te worden gehouden als een valse baard.	3,4	Er stond een vrouw op die op het eerste gezicht naakt leek. Het was of haar schaamhaar met veters op z'n plaats werd gehouden als een valse baard.
5	Maar bij nadere beschouwing was het haar aan de bovenkant van de driehoek te strak, zodat de gedachte aan een kledingstuk, tot zijn meest rudimentaire vorm teruggebracht weliswaar, postvatte.		

6	De borsten had men, met de tepel als middelpunt, als stuifmeel ontvangend hart, van bloemen voorzien.	5	De borsten waren, met de tepels als vlezige stampers, van bloembladen voorzien.
7	Van de navel uit schoten over haar buik sidderende bliksemschichtjes als radiogolven, bestemd om door iedere manlijke antenne te worden opgevangen.	6, 7	Sidderende bliksemschichtjes schoten vanuit haar navel over haar buik. Radiogolven, bestemd om door iedere mannelijke antenne te worden opgevangen.
		8	Triomfantelijk hield ze een boa constrictor met beide handen boven haar hoofd.
8	"Ze heeft een diamant in haar navel en als ze danst draait ze ermee rond.	9, 10	Ze heeft een diamant in haar navel,' vervolgde Peter. 'Die beweegt en schittert als ze danst.
9	En haar buik, jonge, je weet niet wat je ziet, vervolgde Peter, terwijl hij Erik aandachtig opnam om te zien wat voor uitwerking zijn woorden hadden.	11	Je weet niet wat je ziet.
10	Heb je hem dan al gezien, vroeg Erik afwezig.	12	'Wanneer ben je er dan heen geweest,' vroeg Eric afwezig.
11	Ja, gisteravond, maar ik ga er nog een keer heen.	13, 14	'Gisteravond. Ik ga er nog een keer heen.
		15	En daarna misschien nog wel eens.'
		16	'Vuilak!'
		17	'Lekker toch, zo'n vrouw die niet bang is om een slangetje ter hand te nemen.'
12	Ze bleven staan voor de ingang	18	Ze lachten en bleven staan voor de

	van het postkantoor.		ingang van het postkantoor.
		19	'Ik moet een brief aan mijn broer op de bus doen,' zei Eric.
13	Wacht even, ik moet nog een paar postzegels hebben, zei Erik, en liep de draaideur binnen.	20, 21	Even een paar postzegels halen. 'Behendig manoeuvrerend met zijn map met tekeningen, waarmee hij op weg was naar de schilderacademie, schoof hij de draaideur binnen.
14	In de glazen deur zag hij het doek boven de bioscoop weerspiegeld de danseres in de groene schaduw van een dreigend mannenhoofd, de titel die in spiegelschrift in Grieks vertaald scheen: (MARRIKA RÖKK IN KORA TERRY)	22, 23, 24, 25	In het glas dat vet was van de afdrukken van handen zag hij het bioscoopdoek weerspiegeld. De naakte danseres in de groene schaduw van een dreigend mannenhoofd. De titel die, in spiegelschrift, in Grieks vertaald leek. (MARIKA RÖKK IN KORRA TERRY)
15	In het postkantoor zaten alleen wat oude mannen op de banken aan de kant te slapen.	26	In het postkantoor zaten alleen wat oude mannen op de banken aan de kant te suffen en te slapen.
16	Haastig liep Erik naar een der loketten, maar er bevond zich niemand achter.	27	Eric liep naar een loket, maar er zat niemand achter.
17	Hij wachtte enige tijd en merkte toen dat ook de andere loketten verlaten waren.	28	Ook de andere loketten waren verlaten.
		29	Worden er hier nog postzegels verkocht,' riep hij ongeduldig.
18	Hij keek achter in het kantoor en zag dat het personeel op stoelen was gaan staan en voorzichtig door de hoge ramen naar buiten keek.	30	Hij stak zijn hoofd door het loket en zag dat het personeel op stoelen was gaan staan en door de hoge ramen naar buiten keek.

19	"Je begrijpt niet dat die stommelingen nog op straat komen, zei een meisje tegen een oudere vrouw.	31	'Dat die stommelingen nog op straat komen,' zei een meisje.
20	Waarom blijven ze niet op hun kamer.	32	'Waarom blijven ze niet zitten waar ze zitten,' zei een kalende oudere man in een grijze stofjas.
21	"Het is hun eigen schuld, ze vragen erom.	33	'Ze vragen er toch om.'
22	Erik liep haastig naar de draaideur, die zó stond dat hij aan de zijkant tussen de harige borstel en de deurpost naar buiten kon kijken.	34, 35	Snel liep Eric naar de draaideur. Tussen de harige borstel en de deurpost kon hij naar buiten kijken zonder gezien te worden.
23	Er kwamen soldaten voorbij, het geweer onder de arm.	36	Er kwamen Duitse soldaten voorbij met het geweer onder de arm.
24	Ze liepen als jagers in een bietenveld, langzaam en aandachtig, en staarden voor zich op de grond als kon er zich elk ogenblik een patrijs of fazant uit de straatstenen losmaken en omhoog fladderen.	37	Als jagers in een bietenveld liepen ze, langzaam en aandachtig, en staarden voor zich op de grond alsof er elk ogenblik een patrijs of fazant uit de straatstenen op zou kunnen fladderen.
25	Ineens boog een van hen zich naar voren en staarde gespannen naar de trottoirtegels.	38	Ineens boog er een zich voorover en staarde gespannen naar de straat.
26	Toen schraapte hij met de binnenkant van de zool van zijn laars over de grond.	39	Toen schraapte hij met de binnenkant van de zool van zijn laars over de grond.
27	Hij kwam overeind, riep iets en wenkte.	40	Hij riep iets en wenkte.
28	Er kwamen vier soldaten rond	41	Er kwamen vier soldaten om hem

	hem staan.		heen staan.
29	Hij wees met de vinger over de grond.	42	Hij wees over de grond alsof daar een spoor liep.
30	Daarna liepen ze, het hoofd gebogen, naar de overkant van de straat.	43	Daarna liepen ze met gebogen hoofd naar de overkant.
31	Erik zag dat de onderkanten van de geweerkolven, die eerst half verscholen onder de oksels waren geweest, bij allen tegelijk naar de elleboog zakten, zodat hij vermoedde dat daartoe een commando was gegeven.	44	Eric zag dat de onderkant van de geweerkolven, die eerst half verscholen onder de oksel waren geweest, bij allen tegelijk, als op commando, naar de elleboog zakten.
32	Aan de rand van het trottoir voor de hal van de bioscoop bleven ze staan.	45	Aan de rand van het trottoir voor de hal van de bioscoop bleven ze staan.
33	Toen gingen twee soldaten naar rechts en twee naar links, ervoor zorgend dat hun geweerlopen naar de ingang van de bioscoop bleven wijzen.	46	Toen gingen twee soldaten naar rechts en twee naar links.
34	De hal was verlaten, de bioscoop gesloten.	47	De bioscoop was gesloten, de hal verlaten.
35	Voor de kassa stond alleen een groot, manshoog bord, waarop de aanvangstijden der voorstellingen en kranteknipsels achter glas waren aangebracht.	48	Voor de kassa stond een manshoog bord waarop de aanvangstijden van de voorstellingen en kranteknipsels achter glas zaten.
36	De soldaat die in het midden was blijven staan liep er voorzichtig heen.	49	De soldaat die in het midden was blijven staan liep er voorzichtig heen.
37	Toen sprong hij naar voren en	50	Toen sprong hij naar voren en sloeg

	sloeg met de loop van zijn geweer tegen de zijkant van het bord.		met de kolf van zijn geweer tegen de zijkant van het bord.
38	Het viel om met een luide klap en gerinkel van glas.	51	Met een luide klap en gerinkel van glas viel het opzij.
39	Op de grond zat een man met de rug naar de straat gekeerd.	52	Op de grond zat een man met zijn rug naar de straat.
		53	Het leek wel of hij daar op zijn knieën zat te bidden.
40	De soldaat duwde de loop van het geweer in zijn rug.	54	De soldaat duwde de loop van het geweer tegen zijn schouder.
41	De man stak de handen omhoog, kwam moeizaam overeind en strompelde voor de soldaat de hal uit.	55, 56	De man stak zijn handen omhoog en kwam moeizaam overeind. Voor de soldaat strompelde hij de hal uit.
42	In zijn broek zat, halverwege zijn dijbeen, een grote rode vlek.	57	Halverwege zijn dijbeen zat een grote rode vlek in zijn broek.
43	De andere soldaten kwamen nu ook op hem af.	58	De andere soldaten betastten en beklopten hem en voelden in zijn zakken.
44	Ze betastten en beklopten zijn lichaam en voelden in zijn zakken.		
45	Toen trokken ze zijn armen omlaag, grepen hem bij de polsen en sleurden hem met zich mee.	59	Toen trokken ze zijn armen omlaag, grepen hem bij zijn polsen en sleurden hem mee.
46	"Moet je eens kijken hoe ze die stumperd de auto ingooien, hoorde hij iemand bij het raam zeggen, en een ander, met een stem zonder medegevoel, of het insecten betrof: — Nou, ze hebben er weer heel wat.	60, 61, 62	Die stumper,' hoorde Eric iemand bij het raam zeggen. 'Moet je eens kijken hoe ze hem die auto in trappen.' 'Ze hebben er weer heel wat.

		63	Je zoon zal er maar bij zijn.'
47	Met schrik dacht Erik ineens aan Peter die voor het postkantoor was blijven staan.	64	Met schrik dacht Eric aan Peter die voor het postkantoor was blijven wachten.
48	Had hij ze aan zien komen, en had hij kunnen ontsnappen?	65	Had hij ze aan zien komen en kunnen ontsnappen?
49	Maar dat leek hem bijna niet mogelijk, hij was nog maar enkele minuten binnen.	66	Het leek bijna niet mogelijk, het was allemaal zo razendsnel gegaan.
50	Hij durst niet naar de andere kant van de deur te gaan om de straat verder in te kijken.	67	Hij durfde niet naar de andere kant van de deur te gaan om de straat verder in te kijken.
51	Langzaam liep hij naar de loketten.	68	Langzaam liep hij terug naar de loketten.
52	"Hebt u buiten ook een jongen met een lichtblauw colbertjasje aan gezien, vroeg hij luid.	69	'Hebben ze ook een jongen met een lange regenjas te pakken,' riep hij.
53	Ze draaiden allen hun hoofd om en keken hem verschrikt aan, als was het gevaar van buiten tot voor de balie doorgedrongen.	70	Verschrikt keken ze om alsof het gevaar van buiten tot voor de balie was doorgedrongen.
54	Een oude man kwam naar het loket lopen.	71	De oudere man in de grijze stofjas stapte stijf van de stoel en kwam naar het loket.
55	Erik herhaalde zijn vraag langzaam en duidelijk, als hield hij er rekening mee dat de man doof kon zijn.		
56	De man draaide zijn hoofd om naar de mensen die nog op de stoelen bij het raam stonden.		

57	"Was er een blauw jasje bij, vroeg hij, niet begrijpend.		
58	"Of ze die opgepakt hebben, de soldaten, verduidelijkte Erik.		
59	Hij is van mijn leeftijd, het is m'n vriend.	72	'Een jongen van mijn leeftijd,' zei Eric.
		73	'In een lange regenjas.'
		74	'Ook soms met zo'n mooie bos haar,' zei de man misprijzend.
		75	Eric keek hem fel aan en veegde de haarlok van zijn voorhoofd over het litteken op zijn linkerslaap.
		76	'Nee, met een kale kop,' zei hij.
		77	Die overvalwagen zat al vol,' zei het meisje.
60	"Ze hebben er hier alleen eentje uit de bioscoop gehaald, antwoordde een man in een grijze stofjas.	78	'Ze hebben er hier alleen een uit de bioscoop gehaald.
61	Hij was gewond, hij had geen blauw jasje aan.	79	Die was behoorlijk togetakeld.'
62	"Nee, die was het niet.	80	'Die was het niet.'
63	Hebt u niemand zien wegrennen?		
64	"Ik keek toevallig naar buiten, om te zien hoe laat het was, vervolgde de man.		
65	Ik zag geen sterveling op straat.		
66	Nou, toen wist ik al hoe laat het was.		

67	Hij grinnikte om zijn grapje en sprong van de stoel bij het raam.		
68	"Hoe bent u hier binnengekomen, vroeg de oude man, die zijn plaats achter het loket weer had ingenomen.	81	Hoe ben je in jezusnaam hier binnengekomen,' vroeg de man terwijl hij op de kruk achter het loket schoof en werktuiglijk zijn mappen met postzegels opensloeg.
69	"Ik was net binnen toen ze kwamen, antwoordde Erik.	82	'Ik was net binnen toen ze kwamen,' antwoordde Eric.
70	"Dan hebt u wel geboft, zei hij, terwijl hij werktuiglijk zijn mappen met postzegels opensloeg.		
		83	'Ze hadden godverdomme wel achter je aan kunnen komen.
		84	Dan hadden we hier ook dat gelazer gehad.
		85	Waarom blijven jullie niet binnen.'
71	"Tien grijze met het waterpaard, zei Erik.	86	'Tien grijze met het waterpaard,' zei Eric en haalde de brief aan zijn broer uit zijn binnenzak.
72	"U bent een ijskouwe, zei de man.	87	„Jij bent ook een ijskouwe,' zei de man.
73	Hij scheurde een lange strook postzegels af die hij Erik overhandigde.	88	Onwillig scheurde hij een strook postzegels af en schoof die over de balie naar Eric.
		89	Zonder naar de man te kijken plakte hij vijf postzegels op de brief en liet de andere in zijn tekeningenmap glijden.
74	De straat lag verlaten als na een vreselijk noodweer.	90	De straat lag verlaten als na een noodweer.

75	Van de soldaten was niets meer te zien.	91	De soldaten waren verdwenen.
76	Erik liep naar de plaats waar de soldaat had gebukt.	92	Eric liep naar de plaats waar de soldaat had gebukt.
77	Er lag bloed op de grond, druppels bloed die een spoor vormden naar de bioscoop.	93, 94	Er lag bloed op de grond. Druppels bloed die een spoor vormden naar de bioscoop.
78	Hij volgde het tot aan het trottoir aan de overzijde van de straat en sloeg toen links van de bioscoop een nauw steegje in.	95	Hij volgde het tot aan de hal en sloeg toen links van de bioscoop de steeg in.
79	Ik moet naar de ouders van Peter toe straks, bedacht hij.	96	Ik moet straks naar de ouders van Peter toe, dacht hij.
80	Misschien is er niets gebeurd en heeft hij ze aan zien komen.	97	Maar misschien had hij ze zien aankomen, die moffen.
81	Waarschijnlijk was het ze alleen maar om die ene man te doen geweest, die ze van ver nagezeten hebben, want ik heb helemaal geen schot gehoord.	98	Misschien was het ze alleen maar om die ene man te doen.
82	Maar de verwonding kan ook door een bajonetsteek of door een hek gekomen zijn.		
83	En had die vrouw in het postkantoor niet gezegd dat er al veel mensen in de overvalwagen zaten.		
		99	Maar dan zou hij toch naar de schilderacademie zijn gegaan.
84	Halverwege de Pieterskerkgracht bleef hij staan en keek naar de gevel van een oud gebouw aan de overkant, terwijl hij langzaam de	100	Halverwege de Pieterskerkgracht bleef hij staan en keek naar de gevel van de schilderacademie aan de

	straat over slenterde.		overkant.
85	Vlak onder de dakgoot, rechts en links tegen de gevel bevonden zich twee kleine gevelstenen, waarop, tegen een fluweelzwart fond, goud omlijst, in kapitalen stond: RUST BAART LUST en LUST MET GOD IS RUST.	101	Vlak onder de dakgoot zaten twee gevelstenen waarop, tegen een fluweelzachte achtergrond, in gouden kapitalen stond RUST BAART LUST en LUST MET GOD IS RUST.
		102	Langzaam slenterde hij de straat over.
86	Links van de groene deur vermeldde een bord: Teken- en Schilderacademie ARS AEMULA NATURAE.	103	Links van de groene deur zat een bord: Teken- en Schilderacademie ARS AEMULA NATURAE.
87	Hij zocht de deurposten af naar een bel, maar kon die nergens ontdekken.	104	Hij zocht naar een bel maar kon die nergens ontdekken.
88	Toen sloeg hij een paar keer met zijn vuist op de deur, die onder de slagen enigszins meegaf.	105	Toen sloeg hij een paar keer met zijn vuist op de deur die onder de slagen meegaf.
89	Hij duwde de deur open en liep een ruime marmeren hal in, waar vijf deuren op uitkwamen.	106	Hij duwde hem open en liep een ruime marmeren hal in waar vijf deuren op uitkwamen, vier geelgeokerde, rechts twee en links twee, en een groene deur vóór hem tussen twee boogramen waardoor een kil licht naar binnen viel.
90	Vier geelgeokerde, rechts twee en links twee, en een groene deur vóór hem, tussen twee boogramen, waardoor een kil licht via een binnenplaats naar binnen viel.		
91	Hij keek naar de plaquette die boven die deur was aangebracht, en waarop in verzonken gouden letters stond: 'Gesticht door Jan	107 , 108	Hij keek naar de plaquette die boven de deur zat en waarop in verzonken gouden letters stond: Gesticht door Jan Kneppelhout. Plotseling zag hij

	Kneppelhout', toen hij merkte dat een van de deuren links iets open was gegaan.		dat een van de deuren links open was gegaan.
92	Hij voelde dat uit de donkere streep iemand naar hem keek.	109	Uit de donkere streep keek iemand naar hem.
93	Toen hij op de deur afliep zwaaide die open en een grote man in een witte jas met een flambard op het hoofd stond in de deuropening.	110	Toen hij op de deur afliep zwaaide die open en een grote man in een witte jas met een flambard op stond in de deuropening.
94	Erik herkende in hem de oom van Benito uit het geïllustreerde album 'Benito de jonge zwerver' die er daar steeds uitzag of hij pas gehuild had, zo rood was zijn gezicht geaquarelleerd.	111	Hij leek op de oom van Benito uit het geïllustreerde album Ben ito de jonge zwerver die op de plaatjes eruitzag of hij pas gehuild had, zo rood was zijn gezicht geaquarelleerd.
95	"Hebt je op de deur geklopt, vroeg de man somber.	112	'Hebt u geklopt,' vroeg de man somber.
96	"Ja, op de buitendeur.	113	'Op de buitendeur,' zei Eric.
97	Maar er werd niet opengedaan, toen ben ik maar zo vrij geweest om naar binnen te gaan.	114	'Maar er werd niet opengedaan, toen ben ik maar naar binnen gegaan.
98	"Ik wilde hier 's avonds komen tekenen, naakt als het kan.	115, 116	Ik wilde hier komen schilderen. Naakt als het kan.'
99	"Naakt, ha... ha, kom jij maar gekleed hoor, lachte hij luid, en liet een onverwoestbaar vals gebit achter zijn brede slappe lippen heen en weer kletteren.	117	'Naakt... kom jij maar gekleed hoor,' zei hij luid lachend en liet een onverwoestbaar vals gebit achter zijn brede slappe lippen heen en weer kletteren.
100	Ik weet wel wat je bedoelt, vervolgde hij vertrouwelijk, maar naakt dat is moeilijk.	118, 119	Ik weet wel wat de bedoeling is,' vervolgde hij. 'Maar naakt, dat is moeilijk.

		120	Dat wordt gewoon te duur.
		121	Er werkt hier nog maar één leerling, een beetje zonderlinge man.
		122	Die moet niks van naakte vrouwen hebben, volgens mij.
10 1	De vrouwen zijn allemaal zo mager geworden, dat ze zich schamen om zich uit te kleden.	123 , 124	Trouwens, de modellen zijn allemaal zo mager als de pest geworden. Ze schamen zich om zich uit te kleden.
10 2	Kan je zelf geen vriendin meenemen die er wat bij wil verdienen en die niet te bleu is uitgevallen?	125	Kan je zelf geen vriendin meebrengen die niet te bleu is uitgevallen?'
10 3	"Ik heb wel een vriendin, antwoordde Erik bitter, maar haar huid is bedekt met broodschurft.	126 , 128	'Ik heb wel een vriendin,' zei Eric. Haar huid is bedekt met broodschurft.
		127	'Maar die zit onder de korsten.
10 4	Ze zal zich zeker niet uit willen kleden waar anderen bij zijn, ze wil het niet eens meer voor mij.	129 , 130	Die kleedt zich niet uit waar anderen bij zijn. Ze doet het niet eens voor mij.'
10 5	"Dat is dan misschien maar beter ook, zei hij laconiek.	131	'Dat is dan misschien maar beter ook.'
		132	Ineens keek hij Eric doordringend aan.
		133	'Hoe oud ben je eigenlijk?'
		134	In oktober word ik negentien.'
10 6	Moet je niet in Duitsland werken?	135	'Moet je niet in Duitsland werken?'
10 7	"Ik ben ondergedoken voor de arbeidsdienst en zit hier op een klein zolderkamertje in de stad.	136 , 137	'Ik ben ondergedoken voor de arbeidsdienst. Ik zit hier op een zolderkamer in de stad.'

10 8	Even schrok hij van die bekentenis, maar toen hij naar de man keek, bedacht hij dat iemand met een flambard op enten witte jas aan besmeerd met verf geen verrader zou kunnen zijn, en vervolgde: — Mijn moeder komt iedere dag met de tram een pannetje eten brengen in een luier gewikkeld om het warm te houden.	138 , 139	Hij schrok van die bekentenis, maar toen hij naar de man keek, dacht hij dat iemand met een flambard op en een met verf besmeurde witte jas aan geen verrader kon zijn. 'Mijn moeder komt iedere dag met de tram een pannetje eten brengen,' vervolgde hij.
10 9	"Een gevaarlijke onderneming, zei de man, terwijl hij zijn lippen naar voren tuitte, zodat zijn mond op de aars van een groot zoogdier ging lijken.	140	'Dat is een riskante onderneming,' zei de man, terwijl hij zijn lippen naar voren tuitte, zodat zijn mond op de aars van een groot zoogdier ging lijken.
110	Maar laat ik me eerst eens voorstellen, mijn naam is Van Grouw.	141 , 142	"Maar laat ik me eerst eens voorstellen. Van Grouw.'
111	Hij stak een grote hand uit, die, vooral toen Erik er zijn smalle witte hand in legde, nog roder leek dan zijn gezicht.	143	Hij stak een grote hand uit die toen Eric er zijn smalle witte hand in legde nog roder leek dan zijn gezicht.
112	Er groeiden grote zwarte haren op de bovenkant, die aan de punten ombogen, als insektepoten.	144	Er groeiden zwarte haren op die aan de punten ombogen als insectenpoten.
113	"Erik van Poelgeest, zei Erik plechtig.	145	'Eric van Poelgeest,' zei Eric.
114	"Je kunt dus de hele dag komen schilderen en tekenen?	146	'Je wilt hier dus de hele dag komen schilderen.'
115	"Nee, alleen 's middags en 's avonds.	147	'Alleen 's middags.

116	Misschien kan ik 's middags schilderen en 's avonds tekenen.		
117	s Morgens werk ik, dan schilder ik lampenkappen.	148 , 149	s Morgens werk ik. Dan schilder ik lampenkappen.'
118	Wat, lampenkappen, zei Van Grouw luid en lachte smalend.	150	'Lampenkappen,' zei Van Grouw verwonderd.
119	"Ja, met zeventiende-eeuwse zeeslagen.	151	'Met zeventiende-eeuwse zeeslagen.
120	Ze worden erg veel verkocht.	152	Er is erg veel vraag naar.
121	Hoe beroerder de mensen ervoor staan hoe meer ze zich gaan interesseren voor ons roemrijk verleden.	153	De mensen gaan zich steeds meer voor ons roemrijk verleden interesseren.
122	Er is trouwens niet veel anders meer te koop.	154	Er is trouwens niet veel anders meer te koop.'
123	Van Grouw haalde zijn schouders op, stak zijn arm naar voren zodat uit de mouw van zijn witte jas een ook al harige pols te voorschijn kwam en keek op zijn horloge.	155	Van Grouw haalde zijn schouders op, stak zijn arm naar voren zodat uit de mouw van zijn witte jas een ook al harige pols te voorschijn kwam en keek op zijn horloge.
124	Ik heb nu geen tijd meer om je de academie te laten zien, maar als je morgenmiddag komt — ik ben er dan waarschijnlijk niet — dan ga je door deze groene deur.	156 , 158	Ik heb nu geen tijd meer om je de academie te laten zien. Als ik er niet ben ga je door deze deur.'
		157	Wat mij betreft kan je morgen meteen beginnen.
125	Hij liep op de deur af en opende die.	159	Hij liep naar de groene deur en opende die.

12 6	Erik kwam naast hem staan en keek naar de binnenplaats die bestraat was met zorgelijk gefronste gele steentjes die een vergeefse strijd voerden tegen giftig mos.	160	Eric kwam naast hem staan en keek een binnenplaats op die bestraat was met gele stenen waartussen giftig groen mos groeide.
12 7	Een grote vlierstruik hield de atmosfeer er te vochtig.	161	Een grote vlierstruik hield de atmosfeer er vochtig.
12 8	"Die deur ga je door, " vervolgde Van Grouw, terwijl hij op een wrakke deur wees in de muur die het binnenplaatsje voor hen begrenste.	162	Die deur ga je door,' vervolgde Van Grouw terwijl hij op een wrakke deur wees in het gebouw dat de binnenplaats begrenste.
12 9	Je ziet dan een trap, die ga je op.	163	'Je ziet dan een trap, die ga je op.
13 0	Dan kom je vanzelf in het leerlingenatelier.	164	Dan kom je vanzelf in het leerlingenatelier.'
13 1	Hij sloot de deur, pakte Erik vertrouwelijk bij de schouder en geleidde hem naar de buitendeur.	165	Hij sloot de deur, legde zijn hand vertrouwelijk op Eric zijn schouder en liep met hem naar de buitendeur.
13 2	Je hoeft geen materiaal mee te brengen, er is trouwens geen	172	'Je hoeft geen materiaal mee te brengen, er is hier volop.
13 3	goed materiaal meer te krijgen. Maar ik heb nog van alles volop.		
13 4	Je mag het gebruiken.		
13 5	Als ik jou was zou ik met een eenvoudig stilleven beginnen.	173	Een eenvoudig stilleven, dat is het beste om mee te beginnen.'
13 6	Ik weet natuurlijk niet hoever je bent, maar dat kunnen we dan meteen zien.		
13	Hij keek Erik vorsend aan, en	133	'Hoe oud ben je eigenlijk?'

7	vraag: — Hoe oud ben je eigenlijk?		
13 8	" In oktober word ik negentien.	134	'In oktober word ik negentien.'
13 9	"Het is wel een hele onderneming om met schilderen te beginnen nu iedereen al z'n tijd moet besteden om in de meest elementaire levensbehoeften te voorzien, zei hij zorgelijk, terwijl hij de buitendeur voor Erik opende.	166	'Het is wel heel wat om nu met schilderen te beginnen.
		167	Zo'n vrolijke tijd is het niet.'
14 0	"Dat geeft mij nu juist de kans.	168	Nu ik uit huis ben heb ik eindelijk de kans.
14 1	Mijn vader was er altijd tegen, maar nu ik hier in de stad zit, kan hij er niet veel aan doen.		
14 2	"Een mens z'n lust is een mens z'n leven.		
14 3	Werk maar hard en doe je best.		
14 4	Hij gaf Erik een stevige hand en sloot de deur achter hem.		
		169	Ze zijn gereformeerd thuis.'
		170	Ja, dat is nou niet direct een milieu waarin je er maar op los kan gaan schilderen.'
		171	'Bidt en werkt is ons devies,' zei Eric met een wrange lach.
		174	Hij keek naar de tekenmap van Eric en vroeg: "Heb je werk bij je?"

		175	Eric knikte en gaf hem de map.
		176	Van Grouw opende hem en toen viel de strook postzegels op de grond.
		177	Hij raapte ze op en bekeek ze even.
		178	'Het waterpaard,' zei hij.
		179	'Een Germaans symbool.
		180	Dat vreemde wezen scheen de mensen vroeger hun dood aan te zeggen.
		181	Een mooie zegel.'
		182	Hij stopte de postzegels in de map en bladerde door de tekeningen.
		183	Iedere keer als hij tussen de landschappen een zelfportret tegenkwam keek hij Eric even onderzoekend aan.
		184	Zou hij het litteken missen, dacht Eric.
		185	'Een somber pakket,' zei Van Grouw met een lichte spot in zijn stem.
		186	'Een beetje wild, maar ik zie wel perspectief.'